

о. І. НАГАЄВСЬКИЙ

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

100

„КИЇВ“, 838 N. 7-ма вул., Філадельфія 23, Па.

“KYIW”, 838 N. 7th St., Phila. 23, Pa.

о. І. НАГАЄВСЬКИЙ

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

СПОГАДИ СВЯЩЕНИКА ПРО БЕРЕЗУ

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ, 1957

Що не противиться виданню.

Філадельфія, 13. II. 54

о. Роман Лободич

Епархіальний цензор

Ч. 202754

Дозволяється видати.

Філадельфія, 13. II. 54

✠ **КОНСТАНТИН**

Архиєпископ

ПРИВІТ ТОБІ, ЗЕМЛЕ БАТЬКІВ МОЇХ...

Господи, мій, Господи, хай прославлене буде Ім'я Твоє по всій землі, а слава Твоя на небесах.

Уста немовлят і дітей благословлять Тебе, бо Ти замкнеш уста ворогів нечестивих.

Подивляю небеса... діло рук Твоїх, і місяць, і зорі, що Ти утвердив їх на небі.

Чим же є чоловік, що Ти дбаєш про нього, син чоловічий, що Ти думаєш про нього?

Ти створив його на образ і подобу Твою та на скроні його вложив вінець слави й чести.

Ти дав йому силу над ділами рук Твоїх, віддавши всі створіння під володіння його.

Вівці, воли і звірі, що в полі, птахи в повітрі, риби в морі і все, що плаває морськими путями.

(З восьмого псалму)

у *

Ми, ізгої, блудимо чужиною... далеко від рідного Сіону... Глядимо невпинно в синю даль. Довкруги нас гук, шум, гамір і метушня. Одні за одними біжать кудись люди. Куди вони біжать? Чого метушаться? Чи за втраченим щастям, раєм на землі? На лицах їх радість і вдовілля, а їх хід певний і твердий. Їм доля не стала мачухою... Мають Божий дар, але не знають його ціни. Ціль і суть свободи не в пригодах, а на самому дні людської душі...

*

Господь створив усіх для однієї мети. Святою волею своєю поставив їх жити на своїй землі, наділивши всіх рівними правами. Всі вони — діло рук Його Премудрости. Блаженний той, хто славить Ім'я вільними устами, у рідній, Богом створеній Батьківщині.

*

„Немає на світі другої України, немає другого Дніпра...“. Немає другої Рідної Землі... Далека Ти, а близька завжди. Духом своїм вітаю Тебе... Твої гори, ріки, море, ліси, діброви й лани широкополі, повні дару Господнього, золотистої пшениці, що під подувом вітру до землі гнеться, приклякає та своєму Творцеві відвічну молитву шепче. Зішли Творче росу небесну, розжени градові тучі... щоб не смутити серце господаря.

*

Чи є де в світі інший нарід, що більше любить свою Землю, діло Рук Відвічного Створителя? Нарід той її сердечно любить та голубить...

Весною, звільнену з морозних оковів, до своїх грудей тулить... пригортає. Він її цілує і з нею розмовляє... та рідною матір'ю називає. Він жалується перед нею на свою долю... Він її потом, кров'ю і сльозами обмиває... Бронить і захищає...

А вона? Рідна, Українська Земля, як рідна мати його любить, годує, пестить і голубить... Леготом вітру до сну його колише... та на вічний сон приймає... З великого жалю русі коси розпускає і ранньою росою-своїми сльозами його оплакує-обмиває.

*

Земле Рідна, далека і близька. Ти в своїм лоні криєш кості Батьків моїх. Сердечний привіт Тобі посилаємо з далекого краю.

Будь благословенна, Рідна Україно, Земле предків моїх.

Прийми щирий привіт наш... бо ми на розпутьях далеких призи́рством для людей стали, але в серцях наших полум'я любови незгасле для Тебе заховали.

Тугу... жаль... любов... і надію нашу в сердечних молитвах поси́лаєм і за Тебе Господа благаєм:

„Стань світлом, що темряву розганяє... Веди діток Твоїх... Господніми путтями до Волі і Правди святої... Хай всі люди пізнають Твою силу і Твою славу...“

*

Прийми скромний дар моління й любови від синів Твоїх, що для Твого добра й слави віддали всі юні дні свої... Прийми цей дар подяки від тих, що Ти їх маленькими голубила, живила, серед турбот і журб ховала та сердечними сльозами в широкий світ провожала...

*

„Будьте благословенні українські гори, ріки і море... ліси, левади й лани широкополі... Будь благословенна, Українська Земле, зрошена рясним потом, кров'ю і сльозами дітей своїх!..“

Вже близький час! Розірвуться Твої важкі окупи... Вірні сини Твої по всьому світу заспівають гімн подяки Господеві своєму.

Господи, мій Господи, хай прославлене буде Ім'я Твоє по всій Україні... во віки вічні...

1. НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКИХ ПОДІЙ

Галло! Галло! Говорить Відень! Українці західних областей України! Слухайте наших передач. Надходить важна, довгожданна хвилина вашого визволення з вікової неволі. Будьте готові! Вже скоро впадуть кордони, якими на четверо розшматовано українську землю. Земляки! Доля ваша в ваших руках! Вже близька хвилина, в якій станете господарями на власній землі, у своїй вільній батьківщині, та рівноправними членами нового справедливого ладу в Європі!..

Дррр... гум-гум-гум... дррр...

— От нечиста сила, хтось вічно перебиває, не дасть послухати цікавої промови — нервувалися слухачі в Полянках, обсівши кругом невеличкий радіоапарат.

Хто ж, як не поляки!? Не хочуть, щоб ми довідалися правди про події в світі — докинув з досадою інший.

Час-до-часу хвилі етеру доносили якесь відірване слово, але з того важко було здогадатися коли і звідки має прийти ота зміна, про яку згадав промовець. Одне було „певне“, що зміна має прийти з Заходу. Уява доповняла решту, малюючи фантастичні образи та події, що мали змінити лице старенької Європи...

Були гарячі й погідні останні дні літа року Божого 1939. В повітрі нісся запах спілого збіжжя й сіна, яке селяни зво-

зли з поля й складали в стодолах чи оборогах або укладали в череваті стіжки на подвір'ю. З усіх сторін села чути було гріскіт терлиць, наче клекіт бузків, які збиралися на левадах невеликими громадами і готувалися до далекої дороги в теплі краї.

Полянничі, невеличке галицьке село, положене в гарній мальовничій підгірській околиці й окружене вічнозеленими сосновими лісами, жило нормальним і назверх досить спокійним життям. Люди були погідні й привітні. В селі переважали дрібні господарства. Господарі працювали ще в лісі дроворубами, або займалися т. зв. фірманкою, хто мав коні — возили довгі соснові колоди до залізничної станції і до тартаку в найближчому містечку. В селі була гарна церква, зашпленена з усіх боків кріслатими липами, читальня „Прогресу“ і гарна велика школа. Ці всі три установи жили в Полянничих у повній гармонії і виповняли весь зміст духового життя полянича. В останній час постала ще й кооператива, де поляничани збували звичайно свої продукти і набували речі загального вжитку та станиця „Маслосоюзу“, де селяни одержували за молоко досить високі ціни, які установляли не чужі визискувачі, але свої люди.

Шкільна молодь училася, як звичайно, в школі, а позашкільна гуртувалася в юнацьких освітніх і спортових організаціях, під наглядом місцевого пароха о. Ігора та учителя Івана Мельника. Тісна співпраця всіх трьох установ — церкви, школи й читальні та інших товариств довели до того, що Полянничі впродовж кількох літ позбулися корчем, яких у селі було аж три, і сильно піднесли й уміцнили як морально, так і матеріально. Замість корчем в селі велику роль грали читальня й кооператива, а замість лайки і п'яних випуків чути було вечорами гарні співи молоді, яка вчилася гарних пісень у хорі, що його проводив о. Ігор та його дружина.

Та найбільше тішилися поляничани співом шкільної дівчини, яка під проводом свого учителя співала раз або двічі в місяць у церкві. Як діти так і батьки любили свого учителя. Називали його завжди „паном“, бо для них не було іншого пана крім нього. Правда, старі люди пам'ятали ще „найяснішого пана“, який жив колись у „віденському бургу“, розказували різні оповідання про нього та згадували старі часи, але молодші не мали вже ніякого уявлення про ті часи і жили новішими --- вісімнадцятим роком і визвольними змаганнями. В тому дусі виховував молоді покоління оцей свій „пан“, учитель Іван Мельник, що знав у селі всіх людей, від наймолодшого до найстаршого і всіх кликав по імені, бо майже всі були його учнями.

Крім своєї фахової праці, знався він грохи і на медицині та ветеринарії, а в кишенях завжди носив ліки на всякий випадок: чи корову „здуло“, чи кінь „захворів на кров“, чи хтось серпом або косою врізався, чи попав у лихорадку --- всі бігли до нього, бо він знав, яку кому раду дати. Дома в нього була справжня аптека, яку він переважно сам приготовляв з різного зілля. Словом Поляничі без свого учителя Івана Мельника не були б Поляничами. Вдень і вночі всюди можна було бачити його невеличку постать та привітне обличчя з сивими козацькими вусами. Для кожного він завжди знаходив привітне слово.

На кілька літ перед другою світовою війною до Полянич прийшов молодий, священик о. Ігор. Поляничани кликали його за старим звичаєм „отець“ або „егомость“. Отець Ігор, що й сам походив з села, знав психіку селян та їх ментальність, але селяни спочатку не могли до нього привикнути, особливо до його нових запорядків. Поляничани найбільше не могли погодитись з тим, щоб у неділі й свята відправляти Богослужбу раніше як дотепер. „Хто таке видів ---

казали вони, - аби христинин не міг у неділю зранку вигнати худобину на пасовище й побалакати собі трохи з людьми.

- - Або о дев'ятій годині вже бути в церкві . . .

- - Ая, ая! та й заборонювати покурити на церковнім подвір'ю під липами . . .

Отець Ігор, як тільки прийшов до Поляннич, зараз же, першої неділі, заповів, що Утреню буде відправляти о дев'ятій годині, а Службу Божу о десятій. Полянничани зразу не брали цього поважно і на слідуючу неділю яких три чвертини парафіян прийшли до церкви „свічки гасити“. Дяк і паламар теж ставили спротив, так що о. Ігор мусів сам лізти на дзвінницю і дзвонити вже о сьомій годині, щоб парафіяни зійшлися до церкви на восьму. По яких двох місяцях одначе спротив скінчився. Люди побачили, що це навіть краще, коли Богослужба відправляється раніше, бо потім залишається досить вільного часу і на відпочинок і на балачку, і на політику, і на все інше. А надто, що о. Ігор щонеділі заходив по Богослужбі до читальні і давав людям цікаві доповіді й реферати на різні теми. І там була нагода побалакати до схочу аж до Вечірні.

Чимало було негодування парафіян і з того приводу, що священник заборонив балакати в церкві та виходити під час проповіді, як це в них було в звичаю. Та коли побачили, що проповідь триває не довше як 10--15 хвилин, місце під липами скоро опустіло. Люди переконалися, що проповідь у церкві може бути не менше цікава, як промова в читальні.

По певному часі парафіяни звикли до о. Ігора і життя укладалося мирно й задовільно. Бачивши прив'язання і любов парафіян до Церкви, о. Ігор старався бути для них усім. Працюючи в усіх громадських організаціях, він бачив поступ громади в кожній ділянці. Полянничі висувалися щораз вище й вище і згодом стали найкращим та найсвідомішим селом

в повіті, як під релігійним, так і під національним оглядом. Їхня жертвенність була просто подиву гідна: Але й політична свідомість стояла на високому рівні і незвичайно гармонізувала з їх т. зв. „здоровим хлопським розумом“.

2. 3 ДНІВ РАДОСТИ І СМУТКУ

Лявіна докотилася до західних границь української землі. Вона ще збільшила зацікавлення українського населення новими подіями та збудила надію на зміни і на кращу долю. Найбільше цікавило їх відродження Закарпаття та створення Карпатської України. В Поляничах відбулася з того приводу велика церковно-громадська маніфестація. Священик відправив торжественну Богослужбу й виголосив відповідну проповідь. Виповнена щирість церква ніколи ще так щиро не молилася, як того дня. По костистих щоках селян спливали сльози зворушення й радості. До глибини душі зворушили всіх події в Карпатській Україні. По Богослужбі з'явилася в о. Ігора група селян, які запропонували організувати якусь допомогу Карпатській Україні. О. Ігор з захопленням прийняв їх готовість допомоги, але радив подождати, щоб наперед зорганізували дорогу там, „вгорі“, бо яким шляхом піде та допомога, коли ми тут нічого ближче не знаємо! А висилати допомогу отак на сліпо — шкода всякого заходу, бо на перешкоді стоять поляки, які не допустять жадної допомоги. Селяни були невдоволені, але чекали. А потім не було дня, щоб хтось із молоді не зникав із села. Свідомі хлопці продиралися на Закарпаття і вступали до Карпатської Січі. Не всім удалося продертись, це правда, чимало перехоплювала польська погранична поліція, але це мало кого спиняло. Запат і захоплення були занадто великі, щоб вдержати молодих дома.

Події на Закарпатті стали майже виключно темою загальних балачок. Кожний, хто почув десь якусь вістку, яка мала відношення до Карпатської України, зараз старався передати її далі. А потому снуються різні міркування на ту тему.

— Десь там мій Василь вичитав в газетах, що польський міністер хоче подарувати Карпатську Україну мадярам — розказує Максим своєму сусідові Никифорові. — Ви чули?

— Та то від поляків можна всього сподіватися. Це дуже зависний нарід. Але Пан Біг уже так установив, що хто на чуже лакомиться, той і своє тратить. Пам'ятаєте як то було з Герасимом Семанишином. Був файний газда, але пішов з торбами, бо завидував іншим та й все хотів собі якнайбільше загарбати.

— Ая, ая, правду кажете, Пан Біг карає за таке в третьому й четвертому поколінню. Поляки вже не раз зазнали тяжкої кари за свою бундючність і захланність, але все одно не поправилися.

— Е, горбатого й могила не направиць. Як Пан Біг хоче когось покарати, то йому розум відбирає, а поляки мають державу, але розуму обмаль.

— А хіба то така держава, як має бути! Ет, жеброта! Вони вміють лише польки й краковяка танцювати і над нами знущатися.

Події розвивалися швидко. Поляки докладали всіх зусиль, щоб знищити молоду державу на Закарпатті. Часто звільнювали злочинців з тюрем, щоб ті підривали там лад і порядок, а потім польський уряд горлав перед світом, що Закарпаття загрожує безпеці і цілості Польщі.

Але „вожді нової Європи“, Гітлер і Муссоліні, рішили і без того зламати голошене ними право на самовизначення народів, і помалу зліквідували невеличку державу, обкра-

завши найкращі її полоси в т. зв. Віденському арбітражі. Сам же „великий дуче“ порадив мадярам збройною силою забрати решту. Потім мадярська армія зустрілася з польськими частинами на вершках Карпат, а їх радісне привітання й промови трансмітувало польське радіо.

Упадок Карпатської України був для всіх українців страшним ударом. Поляничани відчували цю трагедію дуже глибоко і заховали пам'ять про неї на дні своєї свідомості. Вони передаватимуть її з роду в рід, як кошмарну згадку про сумну подію, до якої свідомо причинився своєю завистю сусідній слов'янський нарід. Він, загарбавши велику частину наших земель, не лише не подав братньому народові помічної руки, але пхнув потапаючого в глибину.

— Слухайце Максиме — гукав спольщений Ян через пліт. — Вже ваша Україна впала. Я казав, що з того нічого не буде!

— Чому мала би впасти, не тіштеся, не впаде.

— Скільки там є „русінуф“? — Дуже мало, самі поляки, чехи й мадяри. Німці казали русинам робити Україну, а ви думаєте, що вже вхопили Бога за ноги. Побачите, що незабаром ту вашу Україну прилучать до Мадярщини, або до Польщі.

— Скажіть, Яне, своїм полячкам, що ваша Польська скорше сама десять разів перевернеться, ніж дістане Карпатську Україну. Ваші руки закороткі до неї.

* * *

Упадок Карпатської України був дорогою і важною політичною наукою для всіх українців. Чимало навчилися з неї і Поляничани.

— І хто ж би був такого нещастя сподівався? Все так гарно складалося... — бідалася розчарована молодь.

— Не турбуйтеся, діти, — успокоював їх старий

Максим. — Все у світі йде за Божими плянами. Чоловік стріляє, а Бог кулі носить. Я все своє кажу, що нашії біди ще не прийшов кінець. Ви ще молоді, то й біди не знаєте, але я вже неодне бачив у своєму життю. Вся наша надія на Бога. Він все покереує на добро.

— Вам легко таке говорити, вуйку Максиме, бо ви вже старші, але нам стає щораз гірше, щораз тісніше. Господарства наші малі, і нам немає на чому господарювати. Якусь роботу в місті важко одержати, а від нас вимагають зміни метрики. Землі нам не можна купити, бо наша земля призначена тільки для поляків. Поляки гуляють і дуріють. Ось уже починають виганяти наших людей від границі. Змушують залишати свої хати й господарства і їхати звідси геть.

— Все це правда і мене це теж дуже болить, але колись було гірше. Треба затиснути зуби й ждати...

Ждати? І дивитися спокійно, як нас нищать і руйнують?

— Нічого іншого ми не можемо зробити, бо ми слабі.

— Ні, ми не такі слабі, як нам самим здається. А зробити можемо багато. Вигнати їх з нашої землі.

— Легко сказати, але важко зробити. Хочеш починати війну? З чим? З мотикою? А що зробили мадяри на Закарпатті? Думаєш, що мадяри відважні, а наші страхопуди? Ні, не так воно. Я був на війні і знаю, чого там треба. Треба затиснути кулаки і ждати відповідної хвилини. А так, без нічого, з голими руками, нічого не вдієте. Марно згинете. Треба ошаджувати свою силу.

— Це вже ви ошаджуйте, бо ви старі, а ми маємо сили досить.

Такими справами клопоталися поляничани того пам'ятного року. Людей і праця не бралася, а вся увага була звернена на світові події.

Молодші рвалися до чину, а старші радили спокійно

ждати. Вони пильно слухали радіо з Відня, а в останньому часі і з Києва, з яких здогадувалися, що заноситься на якусь велику бурю. Досі бо завжди так бувало, що жадна заверюха не минула української землі. Вони з страхом згадували війна. До того ж завжди так бувало, що новий наїздник був завжди гірший від попереднього.

Поляничани бачили, що дні Польщі почислені, бо „з німцем вона довго не видержить“. Та ніхто її не жалував, ані не збирався боронити. Всі мали свіжо в пам'яті нищення наших нікіл, пацифікацію, заборону купувати землю, недопускання до праці, переселенчу акцію, руйнування церков тощо.

Селян, мабуть, найбільше обурював останній заповорядок польського уряду в справі т. зв. „полос безпеки“, які мали бути проведені самою серединою українських земель. Населення мало бути виселене в глибину Польщі, а на його місце мали прийти мазури.

Отож самі поляки своїми недоцільними й нерозумними заповорядками спричинили в селах Західної України стан киніння, що в кожній хвилині грозив самочинним вибухом. Того їй боялися „розважніші“ люди, бо такий самочинний рух легко міг перемінитися в загальну революцію, до якої перелася молоді, не рахуючись з обставинами та можливостями успіху.

— Що буде, то буде, — казали молоді, але так жити дальше не можна. Краще згинуть в боротьбі, як жити в такому рабстві.

3. ГРОВОВА ТУЧА ЗБЛИЖАЄТЬСЯ

Від весни цього року багато хлопців з Поляннич служили при війську, перебуваючи в напів-воєнних таборах на західних окраїнах держави, що сусідували з Німеччиною. Всі очікували несподіваного німецького нападу на Польщу, але Гітлер видно не дуже спішився. Може мав надію, що з Польщею вдасться без війни, як з Чехією. Тому якийсь час велася холодна війна.

В цілій країні велася завзята протинімецька пропаганда, і поляничани нераз слухали промов у радіо, або читали різні пропагандивні афіші, якими були обліплені не тільки всі громадські будинки, але й людські паркани.

— Знаєте, отче, ця пропаганда проти німців зовсім безглузда, особливо на українських землях, — казав місцевий учитель до о. Ігора. — Вона має зовсім протилежні наслідки. Недавно бачив я афішу, де надрукований Гітлер в малярському халаті, в одній руці ведро, в другій шітка, а під образом напис: „Гітлер — кімнатний маляр“. Читаючи цю афішу, чую такі зауваження: „Хай буде, що він був маляр, але з маляра видрапатися на голову держави, теж щось значить. Це не так легко“.

— Ви маєте рацію, пане вчителю, така безнадійна пропаганда на українців зовсім не впливає, але поляки цього не розуміють. От недавно, як знаєте, „начельни вудз“ замкнув своєю промовою всяку можливість будьякого мирного порозуміння з німцями. Таке поставлення справи, очевидно,

не було подиктоване холодним розумом, але впливом тієї нездорової вуличної атмосфери. Адже поляки мусіли б знати, що чисто німецькі території на західних границях держави дісталися їм в дарі від Мирової Конференції при відплатному порушенні суверенних прав німецького народу і їх таки треба буде колись віддати. Подібна справа з західно-українськими землями, які їм подарувала в опіку Рада Амбасадорів. Якби поляки вели на тих землях розумну політику, тоді б ці землі могли стати автономною частиною держави і тим самим сила держави була б більша. Сьогодні ж на всіх отих землях неспокої, а це через шовіністичну політику польського уряду. Ось тепер грозить війна, яка ж тоді поміч державі від таких незадоволених громадян?

— Вони мають велику надію на західних союзників, які Польщу створили й обдарували чужими землями. Мене дивує їх короткозорість і непоінформованість.

— Під яким оглядом?

— Адже поляки мусять мати якусь розвідку закордоном, яка повинна знати стан німецьких зброєнь і свою невідготованість до будьякої війни. Досить побачити перестарілий воєнний виряд, який не надається до жадної війни, окрім хіба партизанки.

— Це правда, але вони мають запевнену поміч союзників...

— Тільки ж та запевнена поміч непевна й далека. Замовлених в Англії сто п'ятдесят літаків ще й досі нема. І не відомо чи будуть, бо в такій ситуації англійці дбають радше про свою сорочку, ніж про польський кожух...

— Можна здогадуватися, що союзники дали їм щось більше як самі словні обіцянки, бо недавно був там генерал Айронсайд. Інакше поляки були б трохи скромніші.

— А мені здається, що це робить вроджена польська бундючність і брак політичного глузду. Таке переслідування

підбитих народів, в даному разі, німців, дає Гітлерові поважні аргументи, які він використовує для витворення воєнних настроїв в Німеччині і загрозицею.

— Та в ім'я справедливости, пане вчителю, не треба забувати, що німці в останньому ультиматумі зажадали від поляків віддання коридору, тобто добровільного віддання частини своєї території і жадний шануючий себе нарід...

— Це правда, отче пароху, але кожна держава повинна керуватися більше політичним розумом, як сантиментом. Гітлер хоче коридору в коридорі для сухопутної сполуки всіх своїх земель. І цю справу можна б розв'язати без проливу крови. Данціг, місто не польське, а німецьке, а віддання коридору дасть союзникам і самим полякам кілька місяців дорогого часу, в якому вони краще підготовляться на всяку можливість. Це розіб'є можливість німецько-більшевицького союзу, бо тоді німці спрямують всю свою силу проти Московії. Врешті віддання коридору в коридорі зовсім не змінє стратегічної ситуації в користь німців, а в некористь поляків, бо Польща і так окружена ними з трьох сторін.

— По-вашому, поляки повинні поладнати спір з німцями територіальними уступками, як чехи? Чи німці цим задовольняться?

— Так каже холодний розум, щоб рятувати існування держави. Німці, увійшовши до Польщі, заберуть усе. Дотого по праграній війні поляки мусять сподіватися доброї відплати від німців за переслідування своїх братів. В першу чергу жертвою впаде інтелігенція. Я знаю німців.

— Все це добре, пане учителю, але нас більше цікавить доля українців у новоствореній ситуації...

— Очевидно, це важко сьогодні сказати. Я вже старий і знаю наш нарід, але такого стану кипіння, як сьогодні, мені не доводилося ще бачити. Це загальне явище по всіх селах, то знаю від інших учителів. На випадок війни поляки

не можуть числити на лояльність українців. Наш нарід на-
ставлений більше максималістично, як його політичні про-
відники. Всі люди хочуть своєї держави. Якби поляки віддали
українські землі в руки української адміністрації, то це
могло б відносити трохи відпружити, але від них не треба
сподіватися такого розумного вчинку. Може це зробили б
англійці, в яких гістеричні вибухи вулиці не кермують по-
літикою, але політичний розум державних мужів . . .

— Отже, ви думаєте, що нам з поляками ніяк не по-
дорозі?

— Нам уже давно з ними не подорозі. Вони не хочуть
зрозуміти, що часи польської експансії коштом українського
народу вже давно минули і, що ми вже зріла нація, яка
сьогодні чи завтра посягне по владу на своїх землях. Всякі
заходи з їх сторони можуть цю хвилину тільки відсунути на
якийсь час, але не можуть її спинити. Це їм, між іншим,
вдалося зробити на Мировій Конференції в Парижі, пред-
ставивши Українську Народну Республіку большевиць-
кою. Дивізії генерала Галлера, призначені на поборювання
большевиків, були кинені проти української армії, яка зма-
галася в кривавій війні з большевиками. І що з того? Не
минуло двох десятків літ, як українська проблема стала го-
стріша, ніж тоді.

— Якщо нам з поляками не подорозі, то нащо орієнту-
ватися? Є три можливості: орієнтація на власні сили, на
німців, на большевиків. Західні демократії нас не піддержать,
бо не схочуть розчленовувати Польщі. Большевиків ми ви-
ключаємо, бо це московський імперіялізм, який іде на повне
знищення України, а власні сили в нас замалі. Правда, зма-
гання до волі і своєї державности в нас є і то дуже сильні,
але до утворення держави у воєнній суматосі потрібна ве-
лика матеріально-мілітарна сила, якої в нас немає . . .

— Отож залишається орієнтація на німців, скомбінована з нашими силами — скоро додав учитель.

— Це ніби одинока найбільш реальна можливість, але можливість непевна...

— Як це розуміти?

— Просто. В політиці нема сантиментів. І наші надії на німецьку поміч односторонні, тому нічого неварті. Кому відомо, щоб німці будьяким політичним актом чи заявою визнали за українцями права на їх самостійне життя? Чи, принаймні, один німецький державний муж здобувся на такий жест в сторону українців?

А визнання Карпатської України?

— Визнання? Чому ж маляри її зайняли? Думаєте, що без згоди німців це зробили? Німці думають про грабіж України, а не про поміч.

— То по-вашому виходить, що нам нема на кого орієнтуватися? — питав огірчений учитель.

— Ви забули ще одну силу, вірного союзника, що ніколи не заведе.

— ???

— Божа поміч. На жаль, наші політики замало цінують того Союзника. Чи не мали б ми тепер держави, якби наші політики, замість воловодитися з всякими соціалізмами, які завели Україну в большевицьке ярмо, визнали були Божі закони та будували християнську державу. Тоді б і ми в Західній Україні не були впали так скоро. А згім, подібне діялося і в нас. Чи не викинув релігію із шкіл перший Сойм Західної України? Сильна віра в Бога зродила б велике завзяття і віру в перемогу, бо матеріяльних засобів нам не бракувало. Та московським большевикам вдалося задурманити наш нарід брехливими кличами, приспати його чуйність та вирвати з його рук зброю. Вистачить кинути оком на нашу історію, нам ніколи не бракувало матеріяльної сили,

але ми падали через міжусобиці, чорні ради та внутрішній хаос... Цього я лякаюся.

— В цьому погоджуюся з вами цілковито. Але висновок зробимо такий, що Бог помагає тим, які самі собі допомагають і самі про себе дбають. „Бога взивай, рук прикладай“, каже народня приказка. А це значить, що єдина орієнтація на власні сили і Божу поміч дасть нам те, до чого ми змагаємо. Коли не будемо рахувати на нікого іншого, тільки на Божу поміч і на власні сили, то знайдемо й матеріальну силу, бо вона залежить від нашої моральної сили і сили нашого духа.

Польський уряд відкинув ультимат.. Наближалася трагічна хвилина. Мобілізація була в повному ході. Українці, звичайно, поставилися до неї холодно, а то й вороже. Часто-дусто на громадських будинках, побіч мобілізаційних закликів, появлялися проклямації підпільної організації, що зливалася до пасивного спротиву та остерігала перед самочинними заходами, щоб оминати непотрібних репресій.

Одного дня до Поляннич приїхала військово-ветеринарна комісія для перегляду коней та їх реквізиції для армії. Була тоді неділя. В церкві відправлялася Служба Божа. До о. Ігора підступив провізор та шепнув, що війт збірної громади сам звів його коні з обори та забрав їх з усім приладдям та возом. Це була відплата польського війта, якою він завжди відгрожувався.

Ця неприємна вістка не зробила на о. Ігора враження. Він був приготований і на гірші речі. Історія його душпастирства в Поляннич була безперервним ланцюгом шикан громади за проповіді в церкві, за вписування українських привіт у метрики, за працю в читальні й кооперативі.

Реквізиція коней натомість вказувала на близький вихід війни і... початок кінця польської окупації. Отець Ігор

здавав собі справу з великої ваги тієї важкої хвилини, від якої залежатиме доля його народу впродовж довгих десятиків літ. Тому відправляв Службу Божу з великим говінням, жертвуючи їй в наміренні свого народу.

Він бачив на обличчях вірних те саме відчуття ваги хвилини. Неслися щирі молитви з кадильним димом перед престіл Всевишнього за кращу долю народу та за щасливий поворот батьків і синів з війни. Коли ж понеслися могутні акорди піснi-молитви „Боже Великий“, ціла нелюда спершу наче заніміла, а потім чути було тихий плач... Правдива любов Бога і рідного краю, що горіла на дні їх сердець, витиснула з отих твердих мужицьких очей сльози радісної надії на краще майбутнє.

Реквізиція коней у Полянцях зробила тієї неділі дуже пригноблююче враження, бо й цим разом якось так вийшло, що коні забрали лише від українців. Незадоволення людей було велике, бо вони залишилися без тяглової сили в господарстві.

По вечірній Богослужбі коло церкви зібралася група чоловіків, які обговорювали найновіші події. Від сторони майдану надійшов до них війт збірної громади з кількома вуланськими старшинами.

— Нам треба кількох хлопців, щоб відпровадили коні на залізничу станцію, — сказав війт і дивився на людей.

Ніхто не відповідав.

— Не розумієте по-польськи? Хлопців нам треба. Ніхто не голоситься?

Мовчанка.

— Добре заплатимо.

Знову ніхто не відзивався.

— Значить, не хочете? Чи знаєте, що це бунт проти держави? — кричав розлючений війт.

... Дальше мовчанка.

— Бачите, панове, гайдамаків? Бунтуються проти Річипосполитої, — крикнув вуланський старшина.

— Гайдамаки, чи ні, — сказав спокійно один селянин. — Ми всі змобілізовані і нам не вільно нікуди відходити від дому, маємо ждати заклику влади.

— Покажіть свої папери! — лютився старшина.

— Папери? Ми не носимо паперів з собою. Це державні папери і їх треба шанувати. Ми їх держимо дома за образами...

— Пся кров... тупоголові кабани! Вони хочуть України, але вона ще вам боком вилізе, — грозив війт.

— Побачимо, кому скорше...

Ніхто з Полянич не поїхав з кінцями до станції. Війт поставив це на рахунок о. Ігоря, дарма, що його між людьми не було. Він підійшов до людей аж після розмови, яку вони йому переказали. Така постава людей заскочила його, тому він лякався, що може прийти репресія на село. Це не жарти, а воєнний час.

* * *

Почали кликати хлопців до військової служби. І тут поляки не виявили конечної справедливості, яка єдина могла була викликати якийсь респект селян до запорядків влади. З українських господарств забирали молодих батьків від двоє-трьох дітей, а всіх поляків звільнили під претекстом, що вони потрібні для внутрішньої безпеки держави. До цієї категорії попали також українці римо-католики. Всі вони потім крутилися бездільно з крісами по селах, ніби шукаючи за бунтівниками. Всі оті патріоти відказалися від обов'язку крові для своєї „ойчизни“, хоч вона наділювала їх різними привілеями. А українців висилали на гарматне м'ясо.

Не подобалося це українцям, тому вже в перших днях мобілізації були випадки дезерції. В Поляничах було їх кілька.

— Як нам боронити Польщу, — казали хлопці, — коли вона наш ворог, вона довела наш нарід до жебрачої торби.

— Чому не йдуть поляки? Вони поробилися „шпіцлями“ й винюхують по селах про що люди говорять. Вони перші повинні її боронити, а не байдикувати та в стрілецьких домах варити кури цілими днями.

Їхали вояки воювати, але без жартів, без радощів і співу, як це в таких випадках буває. В кожного важкі думи. Вони йшли з тим, щоб якнайскорше вернутися додому та разом з рідними зустрічати великий час... Всі вірили, що вже скоро їх закличе рідна Україна боронити своїх прав...

Їх провозжали матері й дружини з заплаканими дітьми, благословляючи їх образом Пречистої, Цариці України, в цю далеку й незнану дорогу.

— Ідіть, але скоро вертайтеся, живі й здорові! Хай вас Господь хоронить і Пречиста Мати!

4. ОСТАННІ ЗАПОРЯДКИ ОКУПАНТА

Був кінець серпня. Сонце зависло в zenіті, немов розжарена, вогненна куля --- не гріло, а пекло. Повітря пахло кивицею, бо Поляниці окружені з трьох сторін сосновим лісом, поперерваним вузькими галявами жовтавої землі, якої плоди були головним джерелом прожитку селян.

На тих вузьких нивках рівними рядками стояли полу-кіпки збіжжя, поміж якими де-не-де вешталися люди, головню кінюцтво, що, виславши чоловіків на війну, виконували подвійну працю. Через те робота в полі припізнилася. І не було також тяглової сили, бо коні забрали на війну.

Непевність хвилини пригнітала всіх. Вечорами поляни-чани збиралися в читальні, щоб послухати новин, які, зви-чайно, розказував о. Ігор, що пильно слухав радіоавдицій з Варшави, Відня, Києва, Праги й ін. Люди найбільше бо-їлися большевиків, тому найбільше цікавилися советськими авдиціями.

— Що то може означати, отче, що большевицьке радіо з Києва від якогось часу дуже журиться нашою долею під Польщею? — питали селяни о. Ігоря.

— Нічого особливого, — відповів о. Ігор. — Хоч доне-давна про нас говорили, як про „буржуазних націоналістів“, то це не значить, що вони свою думку про нас змінили. Змінили радше тактику. Може хочуть скористати з непевної ситуації і „допомогти“ нам визволитись від шляхетської Польщі.

— Ая, це можливо, хто там може большевика знати. Він одне думає, інше говорить, а що інше робить... — сказав хтось з гурту.

— А мене цікавить, що каже німець? — запитав дід Максим.

— О, німці надають дуже войовничі авдиції. Цілий день грають військові марші, а в перервах лають цілий світ. Найбільше, очевидно, дістається там Польщі, — інформував о. Ігор.

— А говорять ще далше про Україну? — питав Микола.

— Говорять, але це звичайна пропаганда, яка не зобов'язує. Поведінка німців видається мені дуже загадковою. Це, мабуть, тому, що вони ще думають зламати Польщу без війни.

— А я таки кажу, що на німця нема що надіятися, — казав дід Максим. — Він, як і приїде сюди, то не для нашого добра, а для свого. Я їх добре знаю. В першій світовій війні німець забирав нам не лише увесь хліб, але й землю брав та вагонами возив до Німеччини. А то були австріяки, ще не такі злі люди. Кажуть, що Гітлер в Бога зовсім не вірить і від нього не можна нічого доброго ждати.

— Е, це щось не так. Чого німці можуть від нас хотіти? Ми їм нічого не винні.

— А чого пруть до війни з Польщею? — настоював дід Максим.

— Щоб свої землі відібрати. А як відберуть, тоді може бути добра нагода і для нас.

— Бог би з вас говорив, але... але воно щось на таке не виглядає. Я собі думаю, що большевики щось знають, коли так дуже нас жалують... Хто знає, чи наш єгомосьць не мають рації — може большевики хочуть нас визволяти? — з острахом говорив дід Максим.

— Е, що ви таке видумуєте, діду? Це неможливе!

— Чому неможливе?

— Бо німці й большевики, це вода й вогонь, вони ніколи разом не підуть.

— Ага, говоріть собі. Що ви, молодики, знаєте? Не забувайте, що німці й большевики — безбожники, а хто в Бога не вірує, від такого можна всього сподіватися.

— А ви що кажете, отче, на це все?

— Важко щось певне сказати... Можливо, що поляки погодяться на німецькі домагання. Німцям, здається, не йде про Польщу, але про знищення большевизму, тоді вони опанують цілу Європу. Але... але хто може знати, чи дід Максим не має рації? Коли західні союзники не згодяться на розбір Польщі, тоді німці можуть погодитися з большевиками... Комунізм і націонал-соціалізм мають багато спільного, тому союз між ними не виключений...

В тій хвилині хтось накрутив радіо на Варшаву, звідки надавалися зашифровані відомості:

— Увага, увага! Надходить! Виконати інструкцію число...

Це повторялося кількакратно впродовж вечора. Крім цих інструкцій та закликів до поготівля, нічого цікавого не було. Люди не хотіли слухати цих авдицій, тим більше, що з цієї станції часто надавали шовіністичні заклики проти „явних і скритих ворогів держави“, під якими розуміли українське та німецьке населення. Наслідки цих закликів вже давалися відчувати на українських землях.

— Чи ви, отче, чули, що поліція зачала арештувати наших людей? — питався Микола. — В першу чергу арештовують усіх тих, яких підозрівають за приналежність до ОУН, а також інших патріотів, переважно інтелігенцію.

— Про це я нічого певного ще не чув, але цього від поляків можна було сподіватися, — сказав задумано о. Ігор.

— Дивно! Одних беруть до війська боронити Польщу, а других замикають у тюрми. Як же ті будуть воювати за Польщу, коли вона рівночасно нищить їх рідних і близьких.

— Е, то ви ще не знаєте поляків. Вони різними способами хочуть унешкідливити наш найбільш активний елемент. Одних замикають, а других забирають до війська, залишають таких, що їм не будуть шкідливі.

* * *

Було добре сполудня. Багато парафіян о. Ігоря зійшлися помагати в господарстві.

Саме тоді о. Ігора не було дома, він був на похоронах.

Вертаючись із похоронів, він уже здалека побачив громаду людей коло приходства. Злізши з воза, побачив кількох поліцаїв з наїженими багнетами, що стояли коло воза, на якому сидів закований Микола, голова „Лугу“. Коло нього стояла його старенька мати, заливаючись сльозами. Це був її одинак і єдина підпора на старости літ.

— Не плачте, Маріє, Миколі нічого не станеться. Він нічого злого не зробив, — потішав її о. Ігор. — Це, мабуть, якесь непорозуміння.

— За що вас арештують? — запитав він Миколу.

— Не знаю, вони нічого не кажуть.

— А наказ арешту мають?

— Ні! Показували якийсь синій папір, але я його не читав.

В тій хвилині до о. Ігоря підійшов якийсь незнайомий чоловік з командантом поліції.

— Маю з вами поговорити, отче, ходім до вашої канцелярії.

В канцелярії ждав на них війт. Його обличчя було похмуре й блідо-сіре.

— Отче, — сказав незнайомий, вийнявши з кишені кус-
ник синього паперу, — перечитайте оцей папірчик.

Отець Ігор мовчки перебіг очима кілька рядків і вже на-
віть не читав до кінця, знав уже все. З огляду на внутрішню
безпеку держави на час воєнних дій його мають відставити
в місце відокремлення. На письмі підпис старости. В самому
розі вгорі дві букви: „І Б“.

— Зрозуміли, отче? — запитав поліційний агент.

— Зрозумів, але не все.

— Я вам поясню: маю вас арештувати та відставити до
команди повітової поліції.

— Арештувати? На якій основі? Маєте судовий наказ?

— Ні, і не потребує мати.

— В такому випадку я не поїду з вами, — сказав о. Ігор.

— Маю наказ забрати насильно, навіть, якби довелося
жиквати зброї.

— Не може мене арештувати без дозволу суду, бо
я не є злочинець. На основі конституції, яка гарантує осо-
бисту свободу всім громадянам, домагаюся судового наказу.

— Конституція — не моя справа. Маю виконати наказ
своїх зверхників. Конституція для льяальних громадян...

Отець Ігор ще сперечався з поліціантом, доказуючи
йому безправство й насильство, але це нічого не помагало.

До канцелярії увійшла дружина о. Ігоря й запитала:

— Що сталося?

— Покищо нічого злого, — сказав, усміхаючись, отець
Ігор. — Ці панове хочуть, щоб я поїхав з ними на поліцію.

— На поліцію? В якій справі?

— А хто його знає. Приготови дещо на дорогу, бо я,
може, буду там довше... Пан староста, мабуть, боїться,
щоб я з Миколою не зробив революції в Полянках, — іро-
нізував о. Ігор.

Нагло почувся голос дзвона. Поліцист насторожився.

— Що це? Може десь горить, пане солтис?

— Не знаю, але послухаймо, кілька разів ударить в одне крисо, — сказав війт.

Піо короткій перерві дзвін ударив раз і потім знову частіше. Це значило, що небезпека була в середині села. Поглянули у вікно. З усіх сторін збігалися люди, хто з відром, хто з гаком, а то й драбиною. Це хтось з сусідів скликав людей, щоб не дозволили арештувати священика. Ціле приходське подвіря заповнилося людьми.

Отець Ігор вийшов з хати. Дзвін не переставав дзвонити на тривогу. Нарід, побачивши свого священика закованого в кайдани, почав підсуватися щораз ближче. Поліцаї спрямували свої кріси в їх сторону. Отець Ігор заспокоював людей.

— Не журіться, люди, мені нічого злого не станеться. Я там довго не буду. Моліться за нас.

Він глянув на дружину й дітей та поцілував їх на прощання.

— Хай вас Господь має в своїй опіці. Ніде й нікого за мене не проси, — сказав до дружини. — Ніхто тобі не допоможе. Держися міцно, хай ворог не бачить твоїх сліз. Від нього не сподівайся милосердя. Все в Божих руках...

Сівши на віз біля Миколи, о. Ігор підніс вгору заковані руки й благословив своїх людей. Серед плачу жінок і голосу церковного дзвона підвода рушила з місця.

Серце закованого душпастиря стискалося від великого болю... Вирваний від сім'ї і своїх людей, їхав у невідоме... Чи вернеться ще колись додому? Все в Божих руках...

На горбку, за селом, оглянувся ще раз, щоб записати у своїй пам'яті дорогий образ рідного села.

Сонце хилилося до заходу та золотило своїми проміннями вершки дерев, серед яких блищав золотий хрест на церковній бані...

Куди вони нас повезуть? — запитав шепотом

Куди повезуть? Мабуть, до концентраційного та-
бо наказ арешту підписаний адміністративною вла-
Близько не будуть держати, бо це в'язало б їм руки.
Аби тільки не до Берези . . .
Не журіться, Миколо, все в Божих руках . . .

5. В ДОРОЗІ ДО БЕРЕЗИ

Смеркалось. Підвода з в'язнями заїхала до містечка. Там помітно було воєнний стан і настрій. Вікна домів затемнені. По кам'яному бруку ритмічним кроком проходили вояки з місцевих касарень в сторону залізничної станції. Це були українські хлопці, яких призначили на гарматне м'ясо, а інших саджали за тюремну решітку.

Врешті підвода спинилася перед будинком, з якого затемнених вікон шпарами продиралось на вулицю світло.

- Висядаць! - сказав шорстко агент.

Обидва в'язні зішли. Перейшовши короткий коридор, агент отворив двері якоїсь кімнати і пхнув їх до середини. В кімнаті було темно. Важко було зразу зорієнтуватися, що там діється. Важка й душна атмосфера казала здогадуватись, що там було багато людей.

О. Ігоря й Миколу поставили біля дверей лицем до стіни і заборонили говорити й оглядатися. Коли очі привикли трохи до темні, вони кидали крадькома погляд вліво і вправо та переконалися, що в кімнаті під стінами стояло багато людей. Посередині сидів при маленькому столику вартовий. Кожного, хто пробував рухатися, бив гумовою палицею.

Простоявши отак кілька годин, о. Ігор зорієнтувався, що в такій ситуації не було жадної надії на скоре переслухання. Поліція, мабуть, ждала на решту людей, яких, певно, мали привезти, а потім вивезуть усіх до місця „відокрем-

лення". Де не буде, не мало значення, бо не зміняло долі арештованих. Не мало значення і те, коли повезуть. Чого спішитися? Хіба не все одно? Навіть краще побути ще трохи близько дому. І о. Ігор помалу переключувався психічно „на довшу мету“, щоб охоронитися від розчарувань.

Крізь шпари віконних заслон до кімнати продиралось вже денне світло. Темна й мовчазна кімната ожилилася.

Асьць! — заревів нагло поліціант, і до камери ввійшов комісар поліції. Вартовий наказав усім повернутися лицем до нього. Щопиш тоді всі могли пізнати своїх знайомих. Крім двох селян, всі були інтелігентами різних професій. Між ними був один священник.

Комісар казав, що ми всі „вивротовці“ і нас мусять завести в безпечне місце, бо німці вже напали на „кохану ойчизну“ . . . Хто спробує в дорозі втікати, буде застрілений. А коли скінчиться війна перемогою Польщі, нам уже відходиться України.

В'язні перекинулися багатомовними поглядами. Їх сформували в ряд і скували ланцюгами по двох, а потім ще одним поздовжнім ланцюгом усіх разом. Потім вивели на подвір'я і завантажили на старого Форда. Всі не змістилися, тому менша частина залишилася в камері.

Було ще дуже рано, але на залізничій станції було вже багато людей, які довідавшись про транспорт в'язнів, прийшли попрощатись. Дружини о. Ігоря не було, і це було краще для нього, бо . . . самому легше терпіти, ніж дивитися, як ще хтось близький терпить.

А крім того тепер дуже була потрібна якнайбільша рівновага духа.

Коли надїхав поїзд, в'язні рушили до вагону. Якась ста-

ренька мати, піднісши ікону Пречистої, благословила в далеку, незнану путь.

О. Ігор замикав одинцем похід, був без пари. Доходячи до вагону, відчув сильний удар в спину. Це якийсь польський патріот копнув його ногою, лаючись по-вуличному.

— Хай Бог заплатить, — сказав о. Ігор патріотові.

В вагоні вмістили всіх в одному переділі, але не розкували. Поїзд рушив з місця. Хто сидів коло вікна оглядав сумно краєвид рідної землі. Куди оком не глянути, всюди рівнина. Де-не-де видніли невеличкі гаї, що темно-зеленою барвою відрізнялися від сірої барви піль, над якими літали ворони. Їх зловіще крякання заглушував ритмічний стукіт коліс вагону.

Поїзд мчав, минаючи людські оселі, поховані в гуштах дерев. З димарів, де-не-де нісся вгору дим.

— Бачите, докторе, оцей гарний краєвид села? — шепотом запитав о. Ігор свого сусіда.

— Бачу, хоч мене більше цікавлять думи того села, ніж краєвид.

— Що думає українське село тепер?

— Так!

— Як завжди. Свою споконвічну думу... Дарма, що над його горизонтом збираються важкі хмари, які загрожують новою руїною.

— Як відчують наші люди останні події? Я більше жив у місті і не знаю села.

— Гляньте на ці села: скільки походів і туч пересунулося ними впродовж віків? Половці, монголи, татари, німці, москалі, поляки... Всі вони приносили з собою руїну. І хоч найстарша хата в селі не має більш як сотні років, то все таки нарід знає ті події, вони закріпилися в його казках і легендах. Все те живе ще в його пам'яті... Досі жадному во-

рогові не вдалося викинути українського селянина з його землі. Тисячеліттями він видержав на своєму місці, захищаючи свою землю, хоч сини її ходили тернистими шляхами колись і ходять ними сьогодні...

— Інакше казавши, нарід приймає й останні події із стоїчним спокоєм?

— Так, бо вірить, що завжди залишиться господарем на своїй землі. Ця віра спирається на безмежній любові до землі, внаслідок чого витворилося в нього особлива життєва філософія і переконання про його духову вищість...

— ???

— Наш селянин твердо вірить, що хто відцурається або зрадить свою землю, того вона по смерті не прийме до себе. Земля, це живителька і мати, і хто її зраджує, той не матиме прощення, бо Господь розмістив усі народи на землі і їм не вільно покидати своїх місць. Звідти оте прив'язання до землі. Всі його думки, бажання і мрії сперті на тій любові й пронизані засадами християнської любови до Бога. Вони створюють своєрідний аристократизм духа, що з великим пристретвом дивиться на всіх наїздників.

Цікаві ваші думки, отче. Чому ж тоді наше село так слабо реагує на польську неволю? Чому не боронить засад своєї філософії? Чому не робить повстання?

— Наш нарід витривалий і довготерпеливий. Багато треба, щоб його зрушити, бо він спокійний і консервативний. „Перебули ми Австрію, перебудемо і Польщу“ — кажуть звичайно селяни. Але коли вривається терпеливість, тоді гнів народу безмежний. Згадайте козаччину й гайдамаччину. Він завжди готовий стати до боротьби за свою землю, але він хоче мати реальні вигляди на успіх. Мусить мати сильне переконання, що боротьба йде за землю, а не за якісь нехотіні інтереси класи чи партії. Наша партійна метушня не

промовляє до його душі . . . Хто знає, чи й тепер знайдуться в нас великі люди, які поведуть його до перемоги? Не дай Боже, щоб ми, запаливши вогонь революції, не загубилися в загальному хаосі, як у часах першої світової війни . . .

— Ви думаете, що нарід був би готовий, але нема пророка, який би вогненним словом запалив його та повів до боротьби . . .

— Так!

— В нас ще такий не народився — говорив задумано доктор. Можливо, що Петлюра, або Коновалець . . . але ворог їх передчасно знищив . . .

Поїзд почав звільняти свій біг. По розгалуженнях рейок видно було, що доїжджає до якоїсь більшої вузлової станції. Врешті спинився перед першим семафором. Від сторони станції чути було алярмову сирену . . . З заходу надлетів літак, дуже низько й помалу. На його крилах видно було німецькі знаки.

З дерев'яної вежі біля залізничного мосту затріскотів старомодний скоростріл, посилаючи наздогін літакові кілька сухих серій. Літак спокійно полетів далше.

В трагічних хвилинах часто трапляється, що людина мусить щиро засміятися. Таке трапилося й тут. Під час алярму з одного вагону вибіг старшина армії і, лаючи всі німецькі мамі й сини, почав стріляти з пістолі до . . . літака.

От бачите першу воєнну дію, — шепнув доктор до свого сусіда з другого боку, з блиском іронії в очах.

— Дивно, — казав сусід, — стільки писали й говорили про великі приготування до війни, а тут стріляють до ворожого літака із скорострілу та звичайної пістолі . . . А де протилетунські гармати? Де літаки, що вилетіли б назустріч ворожим?

— Цікаво, що зробили з тими грішми, які збирали на

оборону держави? Мабуть справджується остання газетна сміховинка: „Німці роблять танки, а поляки танцюють танга“, — іронізував доктор.

— І подумати, як слабо озброєна держава з більшою частиною іншонаціонального населення, яке до останнього дня немилосердно гнобила, відважилася на війну. Це ж певна катастрофа.

— Завелику надію покладають на чужу поміч, а це мусить скінчитися трагічно...

— Ціла трагедія в тому, що поляки не розуміють свого безнадійного положення. Замість довести до внутрішнього замирення, вони масовими арештами ще більше завогнюють відносини. Чи може встоятися держава в війні, коли в її нутрі є більше ворогів як приятелів... Її дні почислені...

По відкликанню тривоги поїзд підїхав знову і зупинився перед головним будинком станції.

— Ковель! До Берестя, Люблина і Варшави, пересідає! — кричав кондуктор.

На станції була метушня. На пероні видно було групи добре вбраних і відживлених дітей, що, мабуть, верталися з вакацій у столичне місто. Поміж людей крутилися дівчата з опасками Червоного Хреста. Деякі підходили до вагонів і пропонували подорожнім воду або чай. Один з в'язнів, що сидів коло вікна, відважився попросити води, бо вже другу добу не мав нічого в устах. Одна з дівчат піднесла йому горнятко води, але, побачивши на його руці кайдани, крикнула: „Злодій! Розбійник! Зрадник!“

Цей випадок був доброю пригадкою для всіх в'язнів, що навіть від польського Червоного Хреста не треба сподіватися жадного милосердя.

Крик дівчини стягнув чимало „гарячих патріотів“, яким конвоєнти пояснювали, яких то небезпечних „вивротовцуф“

везуть вони в „безпечне місце“, мовляв, всі оті гайдамаки хочуть завалити Польщу та з „Молопольщі“ створити гайдамацьку Україну . . .

— Он які зрадники „ойчизни“, почувися ахкання й охкання та крики публіки.

- Чому ж з ними воловодитися? Чи не краще б вивести їх у поле і вистріляти „як псуф“? кричав присадкуватий з великим „пузом“, панок.

Не маємо такого наказу — виправдувалися поліцаї. — Але не журіться. Їм всиплять такого „бобу“, що мало хто з них вернеться додому!

Тимчасом із станції вернувся командуючий конвою з новим наказом перевести в'язнів до другого поїзду, що ждав уже на інших рейках.

Почався похід в'язнів серединою ворожої говни. Це були переважно молоді мужчини, добре вбрані й відживлені. Також, мабуть, верталися з вакацій із запілля, з українських земель. Всі вони були здібні носити зброю, але не сиділи в воєнних окопах. Там були українські юнаки, що їх поляки призначили на гарматне м'ясо. Всі оті молоді люди, начитавшись у своїх шовіністичних часописах про „кривавих гайдамаків“, мабуть, уперше їх побачили. Ненавиділи їх усею душею за те, що хотіли „на кресах всходніх“ будувати свою гайдамацьку Україну.

Вони, мабуть, сподівалися побачити людей з вишкіреними зубами й кривавими очима, або, принаймні, перестрашених „хлопуф“, а коли побачили закованих інтелігентів з піднесеними вгору чолами і стрінули їх ясні погляди, почали лаятися ще більше.

Очевидна річ, що жадна вулична лайка шовіністичної юрби, яка не могла зрозуміти патріотичних почувань в'язнів,

не могла останніх обидити. Кайдани, якими сковані були їх руки, були доказом їх любови до рідного народу.

„Гайдамац! Хами! Кабане! Здрайци!“ — понеслося з усіх сторін, а вслід за тим на голови в'язнів почали сипатися помідори, яблука, пагики й каміння. Били їх палицями й копали ногами. Зчинилася загальна метушня, якої конвоєнти не могли, а може й не хотіли опанувати...

В'язні рішили рятуватися самі. Обернувшись до юрби, вони стали напирати на неї з такою силою, що товпа подавалася взад. Це допомогло. Конвоєнти опанували ситуацію.

О. Ігореві дісталось тоді, мабуть, найбільше. Католицький нарід не щадив католицького священика.

„Бий гайдамацького попа!“ кричала юрба. — „Товін навчив »бещельних хлопцф« бунтуватися“.

І били католицького священика. О. Ігор ледве видерся з юрби. Нарід, що називав себе „передмур'ям“ християнства на Сході Європи та завжди деклямував про свою культурну місію серед „східніх варварів“ показав свою власну культуру. О. Ігор був глибоко переконаний, що український віруючий нарід не здібний був би до такого варварства.

Нарешті всі опинилися в вагоні. Поїзд рушив, конвоєнти завели розмову на тему воєнних подій.

Наше радіо подавало, що німецька офензива заламалася на цілому фронті. Наша армія наступає. В Східних Прусах наступали німецькі панцерні дивізії, але наша кіннота бравурною атакою відкинула їх і тепер переслідує їх рештки.

— А налет наших літаків на Берлін зробив з того міста купу каміння... повну руїну. Деякі навіть чули з німецького радія, що сам Гітлер згинув...

— Шкода, що наші хлопці так скоро зруйнували Бер-

лін, бо наші улани не матимуть до чого прив'язати своїх коней „Під липами“. Ха, ха, ха!

— Ха, ха, ха! — реготали інші поліцаї.

Час-до-часу конвоєнти поглядали з-під лоба на в'язнів, хотівши перевірити яке враження зробили на них ці вістки.

В'язні посміхалися поблажливо й перешіптувалися між собою.

— Що ж ви, пане директоре, думаєте про ці вістки?

Це звичайні дурниці, польська самохвальба. Наступ кінноти на танки? Чисте ідіотство! Німецькі модерні танки, це великі сталеві потвори-твердині. Вистачить поглянути на звичайні, газетні репродукції, щоб переконатися. Зрозуміла річ, що німці не подавали до загального відома найновіші моделі, бо держать їх у тайні. Треба думати, що в перших днях війни вони вжили найкращий виряд, щоб задати ворогові пищівного вдару та викликати паніку в його рядах. Взякко уявити собі атаку кінноти на танки.

6. БЕРЕЗА ВІТАЄ НОВИХ МЕШКАНЦІВ

— Арештанти, висідати! — закомандували конвоєнти, кожний своїй групі.

З вагонів почали висідати в'язні. Їх знову почали докладно перелічувати, чи, бува, хто ніччю не вискочив з поїзду. Не бракувало нікого. Всім наказано вийти з клунками на дорогу поза станцією.

Аж дивно стало, що з такого невеличкого поїзду висидалося стільки людей, як бджіл із вулика. Користаючи з замінання, всі розглядалися за знайомими. Поглядом здивованих очей або легким кивенням голови здоровили одні одних по довгій розлуці. Вони не бачилися від закінчення студій, аж тут знову звела їх химерна доля. В тих коротких попитах, крім здивування й співчуття, була взаємна пошана за доховання вірності спільним юним мріям . . . в тих поглядах крилася взаємна заохота видержати мужньо до кінця.

Сформувалася довга колона чвірками, та зараз же показалося, що по двох-трьох днях подорожі в голоді, без каплі води й сну, не всі могли йти власними силами. Декого піддержували друзі, а важко хворих, головню старших віком, треба було примістити на возах, разом із клунками.

Врешті похід рушив у східному напрямі. Здалека видно було кілька будинків з червоної цегли.

— Ось вам, докторе, оте „безпечне місце“. Тут му-чаться українські патріоти, які не хотіли виректис-ся любови до рідного краю і не проміняли своїх почувань за „лакiмства

нешасні“. Багато з них не видержало довгої проби і кости їх спочивають у невідомих могилах... А ті, що й вернулися додому, це німечні інваліди... тягар для рідних. Лиш дехто вернувся здоровий...

— Важко повірити, що таке може діятися в культурній країні в двадцятому столітті...

— Справді. Цей табір у Березі своїми початками сягає часів пацифікації, тобто часів передгітлерівського режиму в Німеччині... Отже Береза — це перший концентраційний табір у культурній Європі. Не говоримо, очевидно, про сибірські невольничі табори, бо москалів під цим оглядом ще ніхто не випередив ані не перевищив.

— Мене цікавить, чи західні держави, які віддали українське населення „під опіку“ полякам, знають що тут діється?

— Безсумніву, що знають, бо українські діячі на еміграції підносили цю справу нераз у чужомовній пресі, домагаючись міжнародної інтервенції. Про те пише й наша преса, що йде закордон. А крім того, ще перед виповідженням „пакту про охорону національних меншин“ Польщею, наші парламентаристи їздили на засідання Ліги Націй у Женеві, де також говорили про Березу.

— Головно Ватикан має точні інформації, бо, як відомо, першими українськими мешканцями Берези мали бути наші духовники, яким польська влада закидала „непокірність“ під час пацифікації. Що наших священиків не вислано до Берези масово, на те склалося кілька причин. Одна з них — це Пастирське послання нашої єрархії, яка закликала нарід до розваги, бо йнакше поляки зруйнують всі наші надбання, а також певні заходи Ватикану в справі припинення переслідування нашої Церкви. Врешті, і самі поляки переконалися, що масовий вивіз духівництва до Берези, як і сама

пацифікація, вийдуть на користь українському націоналізмові . . .

— Це правда, докторе, бо під час пацифікації і в найглухіших закутинах краю всі неписьменні перестали себе називати „руськими“ чи „русинами“, і навчилися називати себе українцями. Серед знущання поглибилося й завершилося бажання українського народу створити свою власну державу. Це було для нас цінним здобутком, бо державницький, емансипаційний процес народу довершився революційною дорогою, так сказати б, через ніч. У тих важких хвилинах народна маса зрозуміла цілковито вагу своєї державности.

— Інакше кажучи, поляки зробили нам пацифікацією велику прислугу, бо прискіпили процес політичного освітлення на кілька десятків літ.

— Ніде правди діти, так воно й сталося. Вже тоді історія почала їх карати, та вони не витягнули з того належних висновків. Хочу вам розказати одну подію. В подільському селі жив один старший чоловік. Він був римо-католиком, але ніхто в його родині не почувався поляком, і всі вважали себе „русинами“. Все ж таки кілька разів на рік він ходив до костела. — „Діду Гнате, бувало, питають його хлопці, — куди йдете,“ — „Та йду до косьцьола“, відповідав він. — „Чого ж вам до косьцьола, ви ж були в церкві“. — „Е, або я знаю, котрий Бог старший?“, закінчував філософічно.

Минулася пацифікація і старий Гнат (так називався цей римо-католик) бачив неодну річ. Він, вийшовши з церкви, бувало, сяде на призьбі біля „старої Йосихи“ та хлопцям казки оповідає. — „Діду Гнате, чому тепер не йдете ніколи до косьцьола?“, питали хлопці. — „Е, знаєш, вже старий . . . нездужаю . . . в крижах болить . . .“, викручувався Гнат. — „А от до церкви йдете і навіть в поле йдете з косю . . .“ — „Знаєш, у будний день то не чути так болю . . .“ — „Ви, діду,

говорить, що хочете, але ви скорше йдете, як не один молодий . . .” — „Та, знаєш, воно так . . . від тої . . . як його . . . „пацифікації“, що її робили поляки в нашому селі . . . Я бачив, як їх органістий і інші водили вуланів по селу і помагали наших людей бити . . .“

По пацифікації Гнат уже не йшов до костела і завжди називав себе українцем.

Але одного року по латинському Різдві зайшов до нього латинський парох із свяченою водою, Гнат замкнув двері і не пускає до хати. — „Гнате, відчинить!“, просив з-надвору органіст. — „А тобі чого?“, питав Гнат крізь двері. — „Хочемо посвятити вашу хату й привітати з Різдвом“, пояснив органіст. — „В мене ще нема Різдва“, відповів Гнат з сіней і не відчинив дверей.

— Цікава історія. Таких Гнатів було у нас чимало. Велике зло повернулося на добро, — закінчив ветеринар.

Похід в'язнів зближався поволі до табору. Це були давні царські касарні, збудовані за містечком Березою на руїнах колишнього монастиря Картузів. Табір був переділений широкою дорогою надвое. Ліворуч приміщення для в'язнів, а праворуч для адміністрації.

Будинки табору склалися з двох великих, кількопверхових бльоків, що одним рогом творили простий кут. Цілий табір був обведений високою загородою з колючого дроту, а крім того ще високим дерев'яним парканом, мабуть, для закриття перед світом того, що там діялося.

Похід задержано на дорозі, напроти головної брами табору. Група, з якою був о. Ігор, стояла перша зправа. Всі стали ліворуч, лицем до брами. О. Ігора умістили на кінці групи, хоч усіх уже розкували і він теж міг стати впарі з кимсь другим.

На високому насипі з'явилося кільканадцять вартових

з машиновими пістолями на плечах. Це були атлетичної будови посіпаки, вибрані спеціально для цього завдання.

Почалася передача в'язнів. Командант конвою відчитував імена, а в'язні відзивалися.

В цьому замішанні о. Ігор, передчуваючи щось недобре, посунувся в середину групи. Командант конвою, пошептавши в ухо сержантові поліції, а цей інспекторові, перевів о. Ігора знову на кінець групи. Друга спроба о. Ігора закінчилася таким же неуспіхом.

З насипу почав кричати інспектор табору.

— Ти, католицькі ксьондз! Ти, с . . . сину, чого сюди приїхав? На Полісся, хвалити Бога, вже немає ані одної „руської церкви“! Ми вже всі повалили! Дивіться на нього! Він приїхав до Берези на „пробоша“! Ха, ха, ха! Чекай, чекай! Ми тобі дамо таку парафію, що ти разом з своїми парафіянами, гайдамацькими хлопами, підете чортові в зуби! Хамам забаглося України . . . !

З усіх сторін почувся гомеричний сміх вартових, що вже підступали до в'язнів. По цій „високопатріотичній“ промові інспектора брама відчинилася і в'язням наказали заходити всередину. За групою миттю замкнулася брама. На подвір'ю вже ждав довгий шпалір т. зв. допоміжної поліції, у військових одностроях і з поліційними шапками. Кожний держав щось в руках, один кріса, другий цівка.

В'язням наказали йти серединою шпаліру. О. Ігор йшов останній і несподівано відчув страшний удар по голові, від якого в ухах задзвеніло. За ним посипалися інші, з усіх сторін . . . Він пустився здоганяти групу, але вартові заступили йому дорогу і почали бити. Зібравши рештки сил, о. Ігор зірвався до бігу, підскакуючи на одній нозі . . . Він знову зашпортався і впав . . . вартові кинулися на нього. Він знову зірвався під ударами, і насилу дігнав свою групу під брамою внутрішньої загороди.

Групу задержали напроти дверей другого б'юку, сформувавши в один ряд. Паде наказ:

— Випорожнити всі кишені!

Поскидати паски й шлейки!

- Все зложити перед собою!

Контролювати виконання цього наказу прийшли окремі поліцаї під наглядом самого інспектора табору, що стояв з тростинкою в руці.

Першою жертвою контролі був старенький емеритований суддя з благородним обличчям та білим як сніг волоссям. Його сірі очі гляділи перестрашено з-поза окулярів. В горішній кишені його б'юзки знайшли кусник олівця і шкіряний футерал на окуляри.

Ти, с . . . сину, крикнув інспектор і, прискочивши до нього, пороздирав всі його кишені та почав бити тростинкою по голові, обличчі й куди попало. Потім бив кулаками й конав ногами, аж нещасний втратив притомність і впав. Але його зараз же піднесли. Обличчя було все закривавлене. Та на диво всім ніхто не почув ані плачу, ані слова скарги чи стогону від отого старця. Його благородне обличчя, закривавлене й спотворене побоями, зробило на всіх глядачів велике враження.

Контроля кишень була доброю нагодою для поліцаїв показати в'язням, що відтепер вони є панами життя й смерті усіх в'язнів. Нікого не минув отой „хресний вогонь“. Кожний одержав, менше або більше болючу пам'ятку.

- Ти, с . . . сину, --- кричав інспектор до о. Ігора, --- ти будеш першим „гайдамацьким пробошем“ в Березі, тому я наказав привітати тебе вже біля брами, як належиться духовній особі . . . Ха, ха, ха! Скидай вбрання, бо в ньому не зможемо тебе добре „обрихтувати“ . . .

— Пане інспекторе, заговорив о. Ігор, я като-

лицький священик, домагаюся, залишити мені вбрання, як іншим в'язням, і домагаюся дозволу відправляти Службу Божу в каплиці. Хочу теж задержати свій молитвенник...

Ви чуєте, панове? — реготав інспектор. Ти думаєш, ... сину, що ти приїхав „на вивчаси“ чи на реколекції до Берези? Я тобі тут зроблю добрі реколекції...

Протестую проти такого поступовання...

Чуєте? Він протестує...

— Я католицький священик і мені ніхто не доказав ніякого злочину... Навіть суд не видав зарядження на мій арешт... Це варварство... На основі конкордату з Ватиканом, що його польська держава підписала, таке поступовання є незаконне... Всі оті речі мені належаться!

- Гей, дивіться, люди добрі, який мудрий знайшовся... Він мене конкордатом і Ватиканом страшить... Ха, ха, ха! Ми в Березі навіть самого Бога не боїмося, а не то Ватикану... Як тобі кривда, то пожалуйся до папи римського. Поки скарга дійде, то вона тобі вже не допоможе, — верещав інспектор.

- Ще одне, — казав о. Ігор, — я домагаюся лікарських оглядин, бо мені поліцаї побили ногу й крижову кістку.

- Навіщо тобі доктора? Ти й так тут здохнеш... що скорше, то краще для тебе, — з досадою плюнув інспектор, але вже не брався бити. Мабуть був занадто вичерпаний попередніми „операціями“.

Зараз же з'явилися кримінальні злочинці, одягнені в таборові однострої, з числом на плечах. Ці люди, тепер помічники поліції, одержали наказ обстригти новоприбулих. Тому всі мусіли роздягнутися до нага, і їх „тотально“ обстригли. По скінченні цього „гігієнічного“ діла настала реєстрація.

- Ім'я і прізвище? - питає реєстрант.

Іван Запотічний.

— Ян Запоточни, — поправляє реєстрат.

— Ні! Іван Запотічний!

— Іван і Ян, то „вшистко єдно“.

— Вшистко єдно, чи ні, але мене охристили Іваном і таким я хочу вмирати, — була рішуча відповідь.

— Защо прислали сюди?

— Досі ніхто мені того не сказав.

— Як, не знаєш? Чей же ти мусів поповнити якусь „збродню“, інакше тебе б сюди не прислали.

— До жадного злочину не почувуюся... Ніхто мене ще не переслухував і не сказав, за що мене сюди забрали... Там мусить бути щось у паперах...

— Ти, дурню, думаєш, що хтось тут має час читати якісь дурні папери? Це не наша справа, тут табір праці і ми маємо зробити з вас порядних і чесних людей...

— Як то, і тут також не буде переслухання? — дивувався Іван.

— Ти вже зовсім з глузду з'їхав? — нервувався урядовець. Тебе сюди прислав пан староста і він один може тебе переслухувати або звільнити...

— Он як... то така у вас справедливість!

Реєстрація відбулася десь перед північчю. Всіх зареєстрованих в'язнів загнали до темниці під першим бльоком і наказали стати рядом попід стіни. Не вільно було ні сидати, ні говорити.

7. ТАЙНИ БЕРЕЗЬКОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Вже йшов третій, а для багатьох четвертий день, як поліція, закувавши новоприбулих у кайдани, запроторила всіх у смердючу темницю. Нікому й на думку не приходило дати отим живим людям трохи їжі або води. Дехто захопив був дещо з дому, але все те минулося ще в дорозі. Багатьох забрали просто від праці, інших з вулиці, тому вони не мали можливості взяти собі трохи харчів. Вони користали з гостинності тих, що мали щось, але скоро й те скінчилося.

Вже першої ночі в Березі всім в'язням докучали голод і спрага, які викликали в них гарячку. До того ж в наслідок вчорашніх побоїв цей стан ще погіршився. З усіх сторін темниці було чути важкі віддихи, переривані стогами.

Вистачало кинути одним поглядом на оті притиснені до стін людські тіні, щоб зрозуміти їх фізичний біль. При слабкому світлі електричної лампи, яку що кільканадцять хвилин засвічував вартовий, видно було скривавлені голови, попідбивані очі з великими синяками . . .

Та хоч тіло в тих людей було немічне, зате душі були сильні. Ніхто не жалівся на біль, ні не нарікав на свою долю. На їх обличчях не видно було ляку перед невідомим завтра. Навпаки, на них видно було спокій і рішучість, готовість витримати все, що принесе майбутнє.

— Багато важких моментів я переживав у своєму житті, але такого трактування ще не бачив, — шепнув о. Ігореві д-р Кассіян, що стояв недалеко. — Я сам уже переживав

тортури, одинцем, і від інших політв'язнів чув, що поліція змушує побоями до підписання бажаних їй „сповідей“, але в таку масову й публічну масакру важко повірити, хто сам не бачив... Тут, очевидячки, не йде про викриття вини, бо нікому злочину не можуть закинути, інакше вже давно подали б були справу до суду... але... це хіба, так сказати б, тортури для тортур...

— В цих тортурах, отче, крім садистичного замилювання до знущань, криється погана й нелюдська ціль: тут іде не про покарання якогось означеного чи доконаного злочину проти держави, але про фізичне знищення наших активних людей, яких польська окупаційна влада не могла й не може стерпіти. Вони знають, що поки ці люди живуть, доти нарід не перестане змагатися за здійснення Божих, людських та історичних прав на своїй землі.

— На вашу думку, докторе, всі ми призначені на поголовне знищення?

— Безсумніву, що так!

— Що ж на це скаже культурний світ?

— Культурний світ? Тепер кожний дбає про свої справи...

— Це ж було б вічною ганьбою для польського народу. Ні, з тим не можу погодитися... В Польщі, чейже, є багато чесних християн, що до такого не допустять...

— Хіба хтось питатиме їх голосу? Ви не бачили тих садистів? Є у них щось з християнства? От, ви, наприклад, ви представник християнської Церкви, а як вони з вами повелися вчора? Страшна ганьба, і більш нічого... — сказав з досадою доктор Кассіян.

— Знаєте, докторе, я вчора зробив цікаве спостереження. Обсервуючи наших людей під час побоїв і реєстрації, крім щирого співчуття, я відчув, простіть за вислів, дивну радість і свого роду гордість...

— Як це розуміти?

— Буквально; люди, які так завзято й гордо терплять, знають за що терплять . . . Це люди сильної волі й великого серця і на таких наш нарід може покладати свої надії. Вони ніколи не заведуть, як прийде рішальний момент.

— Можна мати застереження, але треба признати, що хто звідсіля вийде живим і здоровим, той перейде добру школу патріотизму . . .

Все на світі має свій початок і кінець. І ця перша й не-привітна ніч у смердючій темниці Берези добігала до кінця. Ще не почало добре на світ благословитися, як різкий голос дзвінка гостро перервав тишину ночі. В дверях заскрипів ключ і в'язні почули команду:

— Виходити! Бігом руш!

Всі вибігли на подвір'я. Надворі сіріло. В повітрі висіла густа, сива мряка. Вже по кількох хвилинах всі відчули проймаючий холод.

— Ставай в ряд! Струнко!

Сформувавши один довгий ряд, поліцаї, одягнені в теплі плащі, проходилися здовж ряду, обсервуючи хто рушить ногою, рукою або головою. По десяти хвилинах такого стояння на холоді більша частина в'язнів почала „дзвонити“ зубами, як у пропасниці. На те ніхто не звертав уваги. Натомість за кожне порушення будь-якою частиною тіла багатом дісталася гумовою палицею.

Отак простояли ми до восьмої години ранку, коли соняшні проміння, розігнавши густу мряку, заглядали на подвір'я з-за тюремного бльоку. Тоді почалося поновне списування, і кожний в'язень одержав число. Щоприш потім поліцейний підстаршина почав пояснити правила таборової дисципліни.

— В таборі праці в Березі Картузькій. — говорив він —

арештанти позбавлені громадянських прав. Це в більшій мірі стосується „вивротових елементів“.

... Береза — це виховно-поправча інституція, яка має зробити з усяких злочинців, кримінальних чи політичних, порядних і чесних обивателів.

... Щоб цього доконати, в таборі мусить бути найгостріша дисципліна і за зламання будь-якого правила чи наказу жде важка кара.

... Тут ніхто не визнає ніякого стану, професії чи становища. Тут усі злочинці. Тому всі обов'язані носити однострій. Покищо одначе політв'язні можуть ходити в своїх убраннях, поки не надійде потрібна кількість одностроїв.

... В Березі нікого не кличуть по імені чи прізвищу, тому кожний в'язень мусить пам'ятати своє число, щоб на кожне жадання вартових подавати його.

... Кожного вартового треба кликати „Пане команданте“, а старшин і підстаршин треба кликати відповідно до ступеня. Це практично виглядає так:

-- Гей, ти злодію! Ходи сюди!

-- Пане команданте, злодій число таке то голоситься на наказ!

... А тому, що всі в'язні в Березі позбавлені громадянських прав, кожному з них готориться „ти“, без огляду на вік, освіту та становище на волі.

... Крім дисципліни, в Березі мусять усі в'язні фізично працювати. Відмова працювати чи непослух під час праці вважається за злочин, за який жде гостра кара.

... В таборі й поза табором в'язням не вільно ходити помалу, тільки треба завжди бігти. Відмова бігти вважається зломанням дисципліни й буде відповідно покарана.

... Курення гостро забороняється. Хто буде приловлений на куренні, буде якнайгостріше покараний.

... Під час праці й у камерах не вільно говорити.

... Коли немає праці, всі в'язні мусять відбувати військову муштру.

... Про подрібні справи в'язні будуть інформовані кожного ранку під час збірки ...

Підстаршина скінчив.

В'язні перекинулися багатомовними поглядами. Кожний зрозумів, що тут перестає бути людиною і стане бездушним числом без прав і без надії на будь-яке людське співчуття та справедливість. Кожний стане звичайною іграшкою в руках садистів, які своєю жорстокістю хочуть заслужити собі на похвалу своїх зверхників, таких же самих садистів, як вони.

Та не було часу довго думати, бо впав новий наказ.

— За мною, бігом руш!

... Вартові їхали з усіх сторін групи на роверах, а в'язні пустилися бігом у сторону невеличкого будинку, за кухню. Всі біжать за командантом, але не всім це вдається. Дехто із старших або побитих ослабає й пристає позаду. До такого під'їздить поліцаї і б'ють гумовою палицею куди попаде.

Ось старший чоловік ослаб і впав на землю. На нього насіло двох поліцаїв і молотять палицями, але надармо, він не рухається, навіть копання ногами не може піднести його з землі. Його забирають кримінальні злочинці до лічниці.

Ціла група біжить аж до бараку. Це місце „відвошивлення“.

— Розбиратися! Скоро!

Всі розбираються до нага і в'яжуть одяг у клунки. Все це мандрує до пари. Поліцаї уставляють в'язнів попід стіни і по черзі підходять до кожного із запитом.

— Твоє число?

— 3.150.

— Завіщо тебе сюди прислали?

— Не знаю, пане команданте!

--- Ти, „свѣіньо єдна“, будеш брехати?

У відповідь поліцай б'є в'язня гумовою палицею по голому тілі, від чого тріскає шкіра і бризкає кров.

„Командант“ підходить до другого в'язня.

- Яке твоє число?

- 351.

--- Завіщо сидиш тут?

Хвиля надуми . . . Холодний розум шукає хитрішої відповіді . . .

- За паскарство, пане команданте!

--- Ага, паскарство? Ти, „свѣіньо єдна“, відважився „ойчизну“ шахрувати? Дивіться на нього, ще війна не почалася, а він уже почав паскувати . . .

— Та я . . .

— А ти чим „у цивілю“?

- Різником, пане команданте!

- Різник? Ха, ха, ха! Як вийдеш звідси, не забудь прислати мені „краковску келбасу“! Ха, ха, ха! -- сміється з свого жарту „командант“.

„Різникові“ обійшлося без „операції“. До речі, це не був ніякий різник, тільки ветеринар, що впав на добрий помисл. Злодійство було меншим злочином, ніж політична діяльність. Далі поліцай переходить до чергового в'язня.

--- Твоє число?

Слідує відповідь.

- Завіщо тебе сюди прислали?

- Не знаю.

- Чи був караний передтим?

- Сидів чотири роки в криміналі.

- Завіщо?

- За перехід кордону.

-- Ти куди йшов?

--- З Галичини до Чех.

--- Ти чим „у цивілю“?

--- Доктор філософії.

--- Що це таке?

--- Доктор історично-філософічних наук...

Ця відповідь дещо бентежить „команданта“. Він хвилину думає.

--- Та ти, с... сину, так філософував, що аж до Берези заїхав?

Його голос переходить у дискант, а палиця з усіх сил обкладає худощаве тіло д-ра Кассіяна.

Друзі співчують і жалують, чому він не видумав якоїсь історії, як ветеринар. Та він принципіаліст, що й в обличчі смерті не хоче говорити неправди.

Поки клунки вийшли з пари, всі в'язні перейшли отой другий хрестний вогонь. Синці від ударів пекли вогнем. Ціла фарса з „відвошивленням“ стала доброю нагодою до знущань.

Одіж вийшла з „відвошивлення“ порізана тисячами фантастичних фалд і фігур. Колись довгі штани сягають ледве до колін, а рукави трохи нижче ліктів. Ця процедура завершила гармонію вигляду в'язнів-новиків. Обстрижені „на бубон“ голови й „відвошивлена“ одіж зробили їх вигляд справжньо злодійським. Це, зрештою, великодушно потвердили „команданти“.

Вже сонце доходило до півдня. Група знову біжить. Ніхто не хоче відстати, бо небезпечно. Врешті задержується на внутрішньому подвір'ю, де відбувалася військова муштра. На щастя, групі не казали йти на муштру, а дозволили сісти на піску й ждати на ... обід.

--- Обід? Чуєте, отче, будуть давати обід --- шепнув Микола.

Це одне слово видалося всім якимсь небесним звуком...

якимсь чудовим тоном, що викликувало дивний приємний спомин і . . . в сухому роті звідкись взялася слина . . .

— Вже несуть! — казав радісно Микола, що присівся був коло о. Ігора по-турецьки та показував кивком голови в сторону кухні, звідки кухарі несли велику, дерев'яну бочку на двох дрючках.

Всім розділено миски, по одній на двох. Микола й о. Ігор засіли до однієї миски та взялися за „зупу“.

— І це має бути „зупа“? — кривився Микола. — Це ж звичайна вода, посипана зверху „грисом“, а на дні кілька картопляних лущин.

— Миколо, не забудь, де ти є . . . І ця рідина піддержить твій організм, інакше захворієш — радив їсти о. Ігор.

— Дома краще безрогам дають . . .

Та гумор Миколи поправився, коли до „зупи“ додали шматок липкого, чорного як земля хліба.

Стільки на обід. Кожний обмив свою миску в цебрі води, якої ніхто не зміняв.

— Шож? Добре й це, аби до завтра, а там як Бог дасть. Не журися, Миколо. Гляди тільки, щоб тебе якнайменше били отою палицею.

— Перша Група! Збірка!

— Від права відчисли!

- Парамі праворуч!

— Бігом руш!

Цим разом усі біжать в сторону головного будинку, потім довгим коридором і сходами вгору аж на другий поверх.

- Стій! Ставай в ряд! Відчисли!

Коротка нарада „командантів“ і групі наказують іти гусаком до однієї камери. Там, посередині, одна велика прича, що заповнює цілий простір камери з чотирьох за-

кратованими вікнами із матового скла. Група стає по двох боках причі, щільно один біля одного.

— Лягай на причу!

Всі лягають щільно, випроставши ноги.

— Повернутись вправо! — Повернутись вліво!

Експеримент скінчений. Команданти задоволені. На причі спатиме шістдесят чоловік: тридцять з одного і стільки ж з другого боку, головами до купи.

Сама ж прича нескладна, вузькі трицалеві дошки, віддалені одна від одної на три цалі. Кожному припадає одна дошка й одна діра. Сінників, накривал і подушок в Березі немає, це речі непотрібні.

О. Ігореві припало місце скраю, біля нього Микола, а далі адвокат Лінко. Всі три задоволені з такого приміщення. До камери попали різні люди, найбільше українців, — крім двох селян, самі інтелігенти. Було кілька білоруських селян, один москаль, один німець і один жид. Всіх шістдесят.

Командант назначив начальника камери, що мав відповідати за порядок.

Около дев'ятої години відбувся „апел“. На голос дзвінка всі мешканці камери стали довкруги причі.

— Струнко! — крикнув вартувий.

Начальник камери голосив:

— Пане команданте! Камера число . . . арештантів шістдесят, всі здорові.

— Відчисли!

Число годиться. Все відбулося в порядку.

— Добраніч, пане команданте!

Двері камери зачиняються голосно. Світло гасне і всі лягають на причі . . . дехто помолившись Богу, а дехто й так . . . без молитви. Різні люди зібралися в Березі.

Ось і доба скінчилася. Кожний остається з своїми влас-

ними думками. Лише світло рефлекторів, що на високих дерев'яних вежах, пересовується по матових вікнах камери. Чи всі сплять? Мабуть, ні, бо чути стогони... хоч вони і в сні вириваються з понівеченого організму... отак самі, непрохані.

— Отче, ви спите? — шепоче до вуха Микола.

— Щось не спиться...

— Я також не можу заснути... думаю про отого старшого чоловіка, що його побили сьогодні... Я чув, що він помер в лічниці... Тут життя не варте гроша.

— До всього людина привикне, Миколо, треба трохи сили волі, а головне, треба мати надію на поміч Божу; бо, покищо, тут жадна людська сила нікому не допоможе...

— Знаєте, отче, — відізався д-р Лінко, — мене не покидає якесь дивне передчуття...

— Трохи терпеливості й більше довір'я до Бога допоможе Вам, дорогий меценасе. Не попадайте в зневіру... Такі почування бувають в кожній тюрмі. Чи вам нічого не каже думка, що над нами всіми день і ніч чуває вище єство, яке кермує світом? Видно, що наші терпіння були конечні, хоч їх причини й наслідки перед нами закриті... Нічого не діється в світі без Божої волі.

— Це я прекрасно знаю, але теорія одне, а безнадійна дійсність друге.

— Яка ж різниця для християнина, де він Богові служить? В тюрмі, безсумнівно, ця служба вища й благородніша, бо пронизана важкими терпіннями, а терпіння має в Божих плянах найперше місце... інакше не можливо зрозуміти земного шляху й науки Христа, що скінчилися смертю на хресті... Чи не так само в праці для народу? Коли вона вартіша: — тоді як нам добре живеться і всі нас шанують, чи тоді, як ми терпимо з любови до нього?

— Все це правда, але воно прийшло так несподівано...

- Треба привикати та вибивати всякі сумні думки з голови, а брати життя таким, як воно є . . . Викиньте насамперед всяку надію на скорий вихід з Берези, бо це захоронить вас перед розчаруванням . . . Пробуйте заснути . . . Добраніч.

Кожний намагається заснути . . . один шепоче молитву, а другий лине на крилах фантазії, додому, до своїх . . . Твердий і спокійний сон на дошках Берези є рідким гостем . . . Його перериває контролю вартового . . . його сполушує крик друга спросоння . . . його відгонить загальне „повертання“ на причі . . . і свій сон-мариво не дасть замкнути повік до рана . . .

8. „ВІЙСЬКОВА“ МУШТРА

Досвіта голос дзвінка взиває до нових трудів і праці. Був гострий наказ: впродовж п'яти хвилин бути готовими до раннього апелю. В хвилині, коли бльоковий відсував двері камери, всі мали вже стояти в рядах. Невиконання наказу стягало кару не лише на винного, але на всіх мешканців камери.

Цього ранку трапилася немила подія. Д-р Лінко, якому при реєстрації відібрали окуляри, не встиг зашнурувати черевик, і коли відкрилися двері, був схилений над черевиком.

- Що там діється? крикнув бльоковий до начальника камери. - Чому ота „свіння“ не стоїть у ряді?

- Він недобачає, пане команданте, й не може скоро зашнурувати черевиків.

- Ти, хаме, ти мордо гайдамацька! Я тебе навчу скоро збиратися!

І він кинувся, мов навіжений, на винного і почав обкладати його палицею. Удари були важкі і гострі, так що поки всі зорієнтувалися, д-р Лінко лежав уже закривавлений на долівці. Це ще більше розлютило бльокового і він почав копати його ногами, з несамовитим криком. Врешті д-р Лінко прийшов до свідомости, зірвався з долівки, але, замість побігти в ряд, побіг на коридор, просто в руки поліцаєм, які приглядалися із сміхом отій „операції“. Дижурний підстар-

шина і всі поліцаї палицями й чоботами помагали бльоковому загнати Лінка до камери. Він знову впав і не рухався.

— Це божевільні люди! — сказав уголос д-р Трутинський, ювоаяк Лінка. — Не можна дивитися на таке варварство. Вони ще вб'ють його! — Він пустився до дверей.

— Подумайте радше, чи ви йому допоможете... Ви ще більше зашкодите... Вони ждуть на те, щоб покарати цілу камеру за бунт — пояснював хтось.

— Хай і мене вб'ють... Я не можу на це дивитися!

Його насилу здержали сусіди, інакше ціла камера перейшла б таку саму операцію з додатком триденного карцеру в голоді.

Непритомного Лінка віднесли до лічниці. Сердега мав передчуття свого нещастя.

По „апелю“ групу погнали митися. Умивальня, це було довге дерев'яне корито на подвір'ю наповнене брунатною водою. В ньому милися всі в'язні і води ніхто не зміняв. Отже ідеальне місце для заразливих недуг. Вже цього ранку багато людей симулювали миття, хоч від кількох днів не милися. Така обережність показалася конечною.

По „вмиванні“ групу погнали на муштрову площу, де на „струнко“ простояли аж до снідання. Снідання, це звичайна гірка й холодна вода, закрашена на буро. До цієї води всі одержали пів обіднього пайка хліба.

Знову свисток, збірка й бігом на муштрову площу. Там сформували з в'язнів кількох камер один довгий ряд. Один „командант“, спеціаліст від військової муштри, пояснив новикам її тайни.

Цього ранку навчили робити чотири вправи. До речі, крім цих вправ, в Березі інших і не виконували, принаймні, так було аж до кінця її існування.

Першою вправою була „жабка“. Ціла група ставала

гусаком. Кожний розставляв ноги і, заклавши руки на бедра, присідав. В такій позиції треба було ждати дальшого наказу:

— Бігом жабкою!

Всі мусіли скакати обидвома ногами рівночасно, як жаби, мабуть, тому і вправа називалася „жабкою“.

Група складалася в більшості з людей понад п'ятдесятку, а між ними було багато хворих, тому їм важко було виконувати цю вправу. Жабкою зачиналася муштра кожного дня. Ціла група скакала попід дротяну загороду, аж поки не оббігла цілу площу. З обчислення в'язнів виходило, що треба було проскакати около чотири сотні метрів. Найдовший скок міг бути чверть метра. Отже, пересічно, щоб оббігти довкруги площу, треба було проскакати тисячу шість сот разів.

Молоді й здорові в'язні вже по двадцяти скоках були втомлені, а старі й хворі по кількох скоках не могли вже підвестися. Таких командант негайно карав десять гумових палиць, а потім формував з них „відділ маркирантів“ і передавав „в опіку“ кримінальних злочинців, щоб навчили їх скакати в жабку. Що з ними виробляли кримінальні злочинці, не просто важко переповісти. Їх так немилосердно били, що під вечір важко було їх впізнати, обличчя були кривавою масою, в якій важко було дошукатися носа чи очей.

В першій групі виконував муштру о. Іларіон, студитський монах з Унева, коло Перемишлян. Це сивоволосий старець - понад сімдесят літ. Йому обстригли бороду, вуси й волосся. І йому теж казали скакати „в жабку“. По відбутій „операції“ він упав непритомний на землю, і його обляла кров. А „командант“ почав його ще й копати. О. Іларіон аж заплакав. Цей плач не був подібний до плачу дорослої людини, ані малої дитини. Плач катованого старця, це щось несамовите... це голос розпуки, що виривається з самого нутра людини, немов з-під землі. Від нього всім слухачам

морозом віяло поза спину. Не кожний міг його спокійно слухати. Хто ж слухав, той до смерти не забуде.

Другою виправою було „плитке сидання“. В'язні ставали гусаком на віддалі одного метра і ждали на наказ:

- Сісти плитко!

Всі з позиції на „струнко“ викидали рівночасно обидві ноги вперед, але не згинаючи в колінах, так щоб сісти на тому самому місці, де передтим були ноги. Можна було помагати собі руками, але це наражувало на зламання чи звихнення пальців, як показала березівська практика.

Ця виправа спричинила в багатьох в'язнів внутрішнє стрясення, а в кількох випадках обірвання діяфрагми. Це трапилося одному старшому чоловікові, якого підозрівали в симуляції. Його занесли до лікарні, й він ще того самого дня помер.

Третьою виправою таборової муштри було „штурмове падання“. Її, як і попередню виконувалося з укладу „гусаком“, але під час бігу. На наказ: „штурмове падання“ кожний викидав обидві ноги взад рівночасно, щоб на місці ніг стали обидві руки. При цій вправі в'язні вибивали один одному зуби чи розбивали носи. З цього, очевидно, „команданти“ мали велику потіху.

Четвертою виправою було „лаження на чвораках“. Воно, звичайно, слідувало по „штурмовому паданню“. В'язні, в лежачій позиції, підносили тягар свого тіла на ліктях і стопах так, щоб груди, живіт і коліна не дотикали землі. Ставши отак на ліктях і стопах, в'язні мусіли наслідувати звірят і ходити до такту: раз-два-три-чотири. Коли б хтось пробував помагати собі колінами, або не робив до такту, такого приділювали до „бригади маркирантів“.

Кожного дня, по сформуванні в'язнів двійками або чвірками, казали їм бігти щосили три або чотири рази довкруги

площі. Потім приходила „жабка“ – кількість скоків залежала від настрою „команданта“. По жабці знову біг, перериваний „плитким сиданням“: біг... сидання... біг... сидання, потім знову біг, перериваний „штурмовим паданням, біг і „лежання на чвораках“ і так в безконечність... п'ять... шість годин денно, безпереривно.

Над муштровим майданом висіла непроглядна курява піску, з якої було чути верескливі крики поліцаїв і кримінальників, тупіт ніг кількатисячної товпи в'язнів та зойки й плач катованих людей. Посторонній людині, що бачила такий образ перший раз, все це мусіло видаватися танцем божевільних. Така муштра відбувалася кожного дня від снідання до вечора, з маленькою обідною передишкою. Навіть погана погода чи дощ її не переривали.

Та був у Березі ще один рід муштри, що найбільше докучив в'язням. Табір в Березі вже в першому тижні по вибуху війни був переповнений в'язнями, бо в камерах, призначених для двадцять людей, жило понад стоп'ятдесят. Тому всяке устаткування було невиспачальне. Найбільше прикрою справою для в'язнів було заспокоювання фізіологічних потреб, бо „параша“ була замала. Вона, звичайно, була виповнена водою до половини, в якій був смердючий карболь, що при кожному піднесенні накривки вжирався в очі й ніс. Отже „параша“ не сповняла свого завдання. По „апелю“ біля неї творилася довга черга людей. Та скористати з неї могли лише кілька перших щасливців, бо вона скоро наповнювалася, а змінити можна було щобиш уранці. Траплялися випадки непорядку в камері, проти чого протестували інші в'язні, бо це затроювало повітря, яке при стало зачинених вікнах і без того було завжди густе. Начальник камери мусів ставити спеціальних вартових біля „параші“, щоб заховати чистоту. Як вже стали люди хворіти, тоді її

зарезервовано лише для хворих, а здорові мусіли ждати другого дня.

Щоб якось зарадити цій аномалії, та не допустити до пошесної недуги, команда табору наказала викопати на подвір'ю, зараз біля кухні, довгий рів-лятрину, до якого прикріплено з обох сторін довгі поруччя. До тієї лятрини „команданти“ приводили кожного дня в'язнів за камерами. Вони з годинником в руці наказували в'язням заспокоювати свої потреби. З цього вони зробили також муштру, яка залишилася до останнього дня табору. Багато людей, головню інтелігентів, не користали з лятрини, і впродовж двох-трьох тижнів не могли заспокоїти своїх фізіологічних потреб.

Саме існування лятрини біля кухні дуже погіршило гігієнічні умовини табору. Коли зважити на велику спеку, що в тому часі була, то можна уявити собі цілі хмари влізливих мух, що розносили всякі заразки. Їх повно було при обіді — вони лазили по хлібі й залазили в „зупу“. Не диво, що вже в другому тижні по вибуху війни в таборі було багато хворих на різні пошесні недуги.

9. НЕВІЛЬНИЧА ПРАЦЯ В ТАБОРІ

— Всяка праця, це не тільки джерело прожитку, але й зміст людського життя. Без праці людина не живе, а „світлом нудить“. В безділлі дух її яловіє і в безділлі вона здібна поповнити вчинки, що понижають людську гідність. Всі злочинці починали свою „карієру“ від безділля. Все це правда, але вона мусить бути доцільна, відповідна до людських сил і мати пригожі умовини, шойно тоді вона буде радістю життя, — казав д-р Кассіян до групки в'язнів під час короткої перерви.

— Хай і не буде радісною, бо тут вона такою не може бути, але пощо всі ці знущання й тортури? В Березі праця стає найкращою нагодою до них. Я дивлюся на все це з точки погляду лікаря. Голодова їжа, брак відпочинку, відсутність всяких гігієнічних умовин, а крім того биття, виснажують людський організм докраю . . . в такому способі життя ніхто з нас довго не потягне, — турбувався лікар.

— Буваючи закордоном, я мав нагоду бачити карні інституції різних народів. Там всюди є добровільна праця. Кожна людина любить працювати, а надто в тюрмі. На вільному повітрі кожний в'язень краще почувається, як у камері. Мабуть тому західні народи завели обов'язок праці в карних установах, бо праця забирає час і скорше приводить в'язня до духової рівноваги. Там в'язні працюють при варстатах і виробляють корисні речі, а крім того сплачують державі довг за своє удержання і собі заощаджують гроші. З такого

порядку в'язні задоволені, бо вірять, що виконують корисну працю. А в Березі? Жах і варварство.

— І коли подумати, що там звичайні злочинці й бандити, небезпечні для суспільства, а в Березі більшість чесних і патріотичних людей переважно з вищою освітою.

— Не забувайте одного, що коли Пілсудський хотів удержати свою партію при владі, створив Березу, оцей перший концентраційний табір в Європі в модерному часі, щоб присмирювати своїх політичних противників, а втому, як звичайно, найбільше представників т. зв. національних меншин, до яких і ми належимо. Поліський воєвода Костек-Бернацкі, любимець Пілсудського і „опікун“ Берези, добре зрозумів інтенцію свого „покровителя“. Він повернув обов'язок праці в засіб тортур. Замість благословення і скорої реабілітації, хай буде ідеологічно-політичної, праця стала тут прокляттям людини. Хто її не любив, той зненавидить її дорешти, по виході з табору.

— Це щось подібне до казки про маляра і малпу, яка дивилася на працю маляра коло образа і, коли він вийшов, узяла пензель та стала собі малювати, замазавши чорною фарбою чудову картину. От таке диво вийшло з обов'язком праці в Березі.

— Цей нелюд Кемаля-Курганскі, начальник Берези і кровожадний інспектор з цілою зграєю поліцаїв і змобілізованих колоністів, свідомо і з наказу своїх зверхників руйнує здоров'я людей, яких влада згори призначила на фізичне знищення.

По вашому, докторе, нас всіх мають тут знищити? Не можу повірити . . . щоб до такого були здібні поляки.

— Це ж ясніше від сонця на небі. Не чуєте відгрожування посіпак? Не бачите страшних наслідків на людях? Ви ж лікар . . .

... Я вже казав, що організм людей руйнується, але в моїй голові не може поміститися думка, щоб уряд мав такі негуманні наміри щодо нас...

... Не вірите? Костек-Бернацкі часто сюди приїздить на інспекцію і детально поінформований про відносини в таборі, але ті відносини щораз більше погіршуються.

- Що ж нам залишається робити? Чей же не дамо себе отак знищити! Гинути отак... по-невільничому?..

... На жаль, покищо нам не залишається нічого іншого. Все це залежить від подій на фронті. На всякий випадок треба заздалегідь думати про якийсь рятунок.

... Про будь-який відклик чи зажалення треба забути, бо нам не вільно нікуди писати, зрештою, немає й до кого писати. Тут треба думати про втечу, але не в крайній konieczності, з огляду на можливі великі жертви в людях.

Хто знає, може й до того прийде...

Голос свиставки перервав розмову в'язнів.

В Березі були різні роли праці. В'язнів вибирали щоранку під час стояння в непривітній і мрячній непогоді. Чим кермувалися поліцаї при вибиранні людей до праці, не важко догадатися, бо в „робочу компанію“ до найважчої праці зправила попадали українські інтелігенти. „Команданти“ по кількох днях побуту в'язня в таборі здебільша орієнтувалися в цивільній професії в'язнів. О. Ігор, наприклад, щоденно попадав між тих „щасливих“, а причиною того був його чорний капелюх, який він часом вбирав з уваги на непогоду. Одного ранку прийшов новий поліцай вибирати людей до праці. Він, вибираючи людей, якось поминув о. Ігора.

Гей, Янек, донісся голос поліцає з вартової вежі, --- не забудь взяти „того святого“ в чорнім капелюсі... То „гайдамацкі ксьондз“. Дай му реколекції.

По такій пригадні попав у „компанію“ з вісьмома іншими

в'язнями. Їх приділили того дня до транспорту картоплі, яку купувала команда табору в поліських селян по максимальній ціні. Селяни мусіли привозити картоплю в мішках аж під браму табору. Там робоча команда перебирала підводи й підводила коні аж до магазину, біля кухні.

Кожний в'язень мусів вивантажити всі мішки з свого воза, носячи мішки на плечах, та висипати їх в магазині на купу. Там вже було їх повно, тому треба було проходити картоплями по коліна. Це було нелегко навіть для сильних і привичних до фізичної праці селян, а ще до того на голодових харчах. Хто впав з мішком, то крім „урядової операції невиконання наказу“, мусів тягнути мішок на призначене місце, а всі інші за його „ухил“ також мусіли перейти „операцію“, отак для солідарности. Того дня о. Ігор одержав лиш сімнадцять палиць, а його сорочка була порвана, й геть присохла до ран на плечах. А всій „робочій команді“ за той же „ухил“ не дали їсти і під час вечері наказали виконувати карну муштру.

— Коли ж це все скінчиться? — стогнав з болю й утоми адвокат Трутинський, що того дня також працював при картоплях.

— Держімся, дорогий меценасе, поки можна. Не тратьмо надії на Бога. Бачите, і мені сьогодні „незгірше“ попалося, сорочка прилипла до хребта, — потішав його о. Ігор.

Отак пройшов третій і четвертий день, а та сама „робоча команда“ працювала при вивантажуванню картопель. Командант бісився щораз більше, а рани в'язнів через те не могли засохнути, бо свіжі побої їх відкривали, крім того тиск мішків витискав з них гнійну матерію, що мішалася з піском, який сипався з мішків. Лікарської опіки не було, хоч багато лікарів-в'язнів працювало при невідільничій праці й хотіло на муштру.

Адвоката Лінка перевели зі шпиталю до камери. Виглядав, як з хреста знятий. Ніякої позначки, що був у лічниці. Це не лічниця, а трупарня. Хворими ніхто не цікавиться. Хто важко захворіє, тому вже немає ради. Лінко казав, що за тих кілька днів його побуту в лічниці кілька людей померло. Їх зашили в мішок і винесли. Він так перелякався, що, хоч і був хворий, зголосився здоровим, щоб негайно вийти з лічниці.

Коли скінчилося вивантажування картоплі, група в'язнів пішла на працю до будинків, які приготували для жінок і дітей, що кожного дня прибували з транспортами. Там треба було обводити подвіря дротом, чистити долівки, мити туалети тощо.

До нагляду групи, крім одного „команданта“, був приділений ще один з допоміжної поліції. Цей дивним дивом зовсім не втручався до в'язнів, не лаяв їх і не бив. Такий спокій не подобався „командантові“, що ходив по подвір'ю і вартував інші групи при праці. Прийшовши до групи інтелігентів, що спокійно виконувала працю, він почав лаятись по-вуличному й без найменшої причини вліпив кожному по десять палиць. А потім, задоволений, з усміхом на устах, відійшов гордий що сповнив „патріотичне завдання“.

Слухайте, люди, хто ви? - запитав вартовий. - Бачу, що ви не виглядаєте на злодіїв, але вас б'ють, гірше злодіїв. Защо вас сюди прислали?

Ми українці, - сказав д-р Лінко, якого теж уже назначили до роботи по виході з лікарні. Я адвокат, цей — католицький священик, той лікар, онтой ветеринар.

Я відразу пізнав, це не звичайні злочинці. Але защо вас так б'ють?

Хто його знає? Ви можете про те більше знати, як ми... Резервісти не краще з нами поведуться, як поліція. Деякі навіть гірше...

Мене не бійтеся, бо я білорус і не люблю поляків . . .

А ті другі резервісти також білоруси?

— Е, там повно всякої голоти. Вас білоруси не б'ють, бо я знаю їх всіх. Вас б'ють польські колоністи, або мазури, що засіли на наших землях . . . Значить, ви українці з Галичини? Не хочете Польщі, тому мабуть і б'ють . . . Не журіться. Вже не довго будуть бити. Поляки . . . — він оглянувся довкруги — вже втікають з Варшави. Ще трохи потерпіть . . . Уважайте, щоб та голода вам здоров'я не відібрала, — радив білорус.

Коли ви білорус, то значить, наш приятель . . . не могли б ми напиться трохи води? — просив д-р Лінко.

— Води? Пийте скільки хочете. Хіба вам не дають води?

— Ми ще не пили води ані не милися відколи сюди приїхали.

— От, подумайте, води людям жалують . . . — здвигнув білорус раменами й з досадою плюнув.

Всі напилися води досхочу й помилися, а білорус пильнував чи не надходить поліцай. Того дня в'язні могли говорити під час праці, не боячись побоїв поліцай.

— Слава Богу, що війна вже добігає до кінця, аби якнайскорше вийти звідси додому, — тішився Лінко.

З того виходило б, що Польща вже довго не потягне, коли з Варшави втікають . . . Того можна було сподіватись. Як могла держатися купи ота штучна зліпка, політичний „байстрюк“ прем'єра Клемансо, що знехтував правом самовизначення народів. Це був дім побудований на піску, що при першій бурі мусів завалитися. Війна, це не пацифікація, — докинув іронічно д-р Кассіян.

— Даремно трудиться будівничий, коли Господь не благословить його трудів, — сказав о. Ігор. — Чи міг Бог благо-

словити державу, що знушалася над громадянами, якими мала опікуватися? А валення церков на Холмщині, Поліссю й Підляшшю? А знущання в Березі над безборонними людьми?

— Це, знаєте, докторе, велика наука для нас. В нас є також такі політичні партії, що голосять гасла ненависти до ворогів, як це було в поляків. Замість ненависти, треба впоювати любов до свого народу, бо ненависть є злим фундаментом під державу . . .

Ви про яку партію думаєте?

— Це не має значення про яку партію, я хочу тільки сказати, що ненависть є злим дорадником і на ній не можна будувати держави . . . Польща є найкращим прикладом того.

— Між ненавистю поляків і українських націоналістів є велика різниця, — впирався д-р Кассіян.

— Яка?

— Вони захланники, забрали наше . . . ми в них нічого не забрали, а бажаємо відібрати своє . . .

— Це правда, але й до цього непотрібно ненависти.

— Як же інакше відберете зрабоване? Як викличете в народі бажання стати господарем на своїй землі?

— Звичайно, докторе. Всі люди створені Богом з рівними правами. Всі мають захищувати одні закони Божі, природні й позитивні. Всім людям належить свобода. Може це не виглядає по-модерному, але . . .

— А, от поляки — теж християни . . .

— Пождіть, я ще не скінчив. Отож коли людина чи спільнота через свою захланність лізе по чуже добро, то вона противиться Божій волі і поповняє смертний гріх. В такому випадку нападений і покривджений має право і обов'язок боронити Божих законів в світі і тим самим боронить свого права на своїй землі.

- Це далека дорога.

- Зовсім недалеко. Вона навіть коротша і вигідніша. Мотив послуху Божим законам, оборона їх перед наїздниками з любови до Бога і своєї батьківщини, це найсильніший фундамент під будову держави . . . Він тривалий, бо коли так виховаємо молоде покоління, то воно стане добрим матеріалом до закріплення здобутої держави. Держава побудована на ненависті скоро впаде, в ній запанує ненависть, за нею підуть змови, братовбивчі війни, анархія і війна всіх проти всіх.

- Може в тому є трохи правди, але не можна виключити зовсім ненависти у визвольній боротьбі, бо її родить саме почуття заподіяної кривди.

- Це правда, але людей, як таких, не вільно ненавидіти . . . Можна ненавидіти зло-гріх, яке вони творять, бо гріх є противний Богу і Його законам.

- Чи це не виходить на одне?

— Ні, бо мотиви послуху Богові й любови до свого краю є благородними. Вони освячують саму ціль і гартують душі борців, а ненависть вбиває.

- Може й ваша правда, — сказав д-р Кассіян. — Не буду сперечатися. Я особисто не є прихильником ненависти.

Ще ніколи в'язні не верталися з праці до табору в такому настрою, як цього пополудня. Світ видався їм кращий і привітніший. Навіть „зупа“ смакувала краще. Все це зробило милосердне серце одного білоруса.

Почався інший рід праці. До Берези приїздили нові транспорти в'язнів. В кімнатах на шістдесят чоловік добудували поверхові причі й впили сто вісімдесят. Та це справи не розв'язувало.

Команда табору наказала копати на городі цілу систему бараків-землянок. Всю ту працю виконували в'язні.

Праця коло землі не легка, а в таборових умовах була

дуже важка, бо викидати лопатою землю на верх насипу впродовж чотирнадцять годин, в голоді й спразі, не було легкою справою.

На берегах ям крутилося повно вартових, що наглили до поспіху. Сонце пекло немилосердно, а в ямах не було найменшого подуву вітру. Щоправда, на березі стояла бочка з водою, але не для в'язнів. Користали з неї вартові. Хто відважився б попросити води, того зараз викликали на беріг і відповідно оперували.

Всі в'язні-інтелігенти працювали на тій роботі до кінця табору. По двох-трьох днях праці мозолі на обидвох долонях тріскали, і з них робилася велика рана, але вони витримували все.

10. СТАЛЕВІ ПТАХИ Й НОВІ НАДІЇ

До Берези почали прилітати німецькі сталеві птахи. Спочатку рідко, а згодом частіше. Вони викликали у в'язнів нові надії. Всі, що держалися рештками своїх фізичних сил і були вкрай пригноблені, надіялися на можливість скорого визволення.

Розвідчі літаки літали над самим табором і робили знімки. Кожний налет попереджувало виття алярмової сирени. Траплялося, що літаки перелітали майже понад головами в'язнів, навіть без попереднього алярму. Це спричинювало велике замішання між поліцаями, які ховалися за мурами бльоків, залишаючи в'язнів самим собі. Їх супроводжали насмішки в'язнів.

— Знущатися над безборонними людьми то вони вміють, а як надлетить літак . . .

— Хай утікають, бодай на хвилину зникнуть з очей їх пизаті черева й червоні садистичні обличчя . . .

— Якби так тепер напитися води? — запитав хтось.

— Справді, якби так хоч трошки води . . .

Кілька смільчаків вискочило з ями й пили воду. Набравши її в капелюхи, принесли іншим.

По тривозі поліцаї верталися на свої місця.

— Хто посмів вилазити нагору й без дозволу пити воду? — кричав поліцай.

„Винуваті“ не голосилися й ніхто нічого не говорив.

Він покликав першого скраю й питався, хто брав воду.

--- Я не бачив, пане команданте, — відповідав в'язень.

--- Не бачив? Адже сидів недалеко бочки... Я тебе навчу, „мордо гайдамацька“, як тут неправду говорити...

По цих словах поліцаї кинулися на свою жертву як драпіжні шуліки, били палицями й копали ногами. Побитого забрали до „лічниці“.

- Чи оплатилося це за кілька крапель води? - - казали інші в'язні.

Хто міг сподіватися такого? - - боронилися вони.

Ви їх добре знаєте, а все таки ризикуєте.

Щоб цього уникнути в майбутньому, в'язні самі пильнували смільчаків під час тривоги і не допускали їх до бочки з водою.

Летунські налети стали щоденним явищем. Німці бомбардували довкруги Берези якісь важніші об'єкти, як залізнодорожний міст, станцію, якісь магазини. Ці налети, або й наказ вищої влади припинили всякі роботи при бараках.

Відтоді кожного дня від ранку до вечора відбувалася мунтра на площі. Група, в якій були наші знайомі, збільшилася. Прибуло кілька священників, як о. Іларіон, студит, о. Корович, о. Кладочний та ще один український православний священник, що, мабуть, походив з Волині. Його польська адміністрація позбавила духовної посади за прагню для свого народу.

Була добра нагода поговорити з православним собратом, яку й використав о. Ігор. Такі хвилини траплялися під час тривог, коли поліцаї ховалися, наказуючи в'язням лягати лицем до землі й спокійно ждати на відкликання тривоги.

--- Ще дихаєте, митрофорний? — питався о. Ігор.

--- Покищо дихаю... Але коли ж вже цьому настане

кінець? Хіба доведеться отут загинати... Дома дружина й діти... — жалівся він.

— Розумію вас, бо й у мене є дружина й діти... Горі ім'єм сердца, дорогий приятелю. Бог силу своїм людям дасть...

- Не дивуюся, що мене оті садисти б'ють, бо я православний, на їх думку, майже не-християнин... але ви католик, такий самий як вони, а вас ще гірше б'ють як мене...

- Шкода говорити. В тих звірів нема нічого християнського. Це сліпе знаряддя влади, пережертої безвір'ям і соціалізмом.

- Вони нас однаково б'ють, не питаючи котра спина католицька, а котра православна, аби українська, шепнув о. Ігор.

По тривозі йшла гостра муштра, бо поліцаї, як звичайно, скидали вину за вибух війни на в'язнів.

О. Корович часто машерував на чолі групи в своєму капелюсі т. зв. „габігу“ і подертій „папістиці“, але завжди з піднесеною головою. Його „габіг“ став предметом жартів поліцаїв, а часто й причиною побиття. Він був подіравлений і пом'ятий, деякі в'язні називали його жартома „наполеонським капелюхом“.

Чому ви, отче, не скинете його? — питав дехто.

Це справа принципу. Я завжди в ньому ходив і тепер не скину, відповідав о. Корович.

І не скинув до самого кінця.

11. 3 ХВИЛИН СМЕРТНОЇ ТРИВОГИ

— Ви чули, докторе, новину? - - питав адвокат Лінко.

— Яку?

— Нас усіх хочуть висадити в повітря!

— Хто вам таке сказав?

- Про це говорять усі в'язні.

— Чого люди не говорять? В страху великі очі... Це звичайна тюремна психоза.

— Ні. Серйозно! Ви не завважили, що на всіх рогах бльоків копають ями?

Бачив, але це ще не доказ, що нас підмінують... Може направляють каналізацію?

— Каналізацію з електричними дротами? Про підмінування вже горобці цвірінькають, а ви ще не вірите. Кажуть, що вже навіть заложили динамітові ладунки і все сполучили дротами. Це „як говорять“ на випадок, якби партизани хотіли захопити табір і визволити в'язнів.

— При чому тут в'язні? Ми безборонні люди. Важко повірити, щоб поляки хотіли взяти на своє сумління таке ганебне діло.

— Щось у тому мусить бути, коли команда вже випустила всіх кримінальних злочинців, а залишила лише тих поляків, що походять з корінних польських земель. Вони живуть тепер у містечку й помагають команді табору. Навіть підгрожуються, мовляв, поляки не можуть випустити на волю таких небезпечних ворогів держави.

— Це все фантазії, в які не можна вірити.

Та вістки не видавались уже такими фантастичними, коли до камери, де жила група знайомих українців, вернулися два білоруси, що працювали в пекарні в містечку. Цивільне населення Берези говорило про підмінування вже зовсім явно. Поліційні родини, казали вони, вже пакуються. Коли люди питають, що станеться з в'язнями, то вони відповідають: „Не журіться, тих бандитів усіх вишлемо »до дядла«, де їх уже ніхто не знайде“.

Підмінування табору potwierдив і один інженер, що був конфінований у містечку й кожного дня зголошувався в команді табору. Він сам працює коло інсталяції електричних проводів до мін. Білоруси казали, що він комуніст.

— В усіх цих балачках мусить бути зерно правди. Адже спочатку ніхто про це не говорив . . . аж тепер.

— Видно, що воєнне щастя відвернулося від поляків . . . команда вже пакується. Це справді важкий і небезпечний час нас час . . . Всяке може трапитися.

Всі в'язні Берези були переконані, що цілий табір підмінований та рахувалися з можливістю, що його висадять у повітря колинебудь удень або вночі. Місце їх дотеперішніх побоїв у кожній хвилині може стати великою братньою могилою.

Отець Ігор, допускаючи можливість такої смерті, вирішив ще перед апелем добратись до другої камери без уваги на прикрі наслідки, щоб відбутися сповідь перед о. Іларіоном та приготуватися на смерть.

Змилувавши чуйне око вартового, що стояв біля вікна в кінці коридору, він прокрався до камери о. Іларіона й, відбувши сповідь, довідався, що й у тій камері всі були приготувані на висадження табору в повітря.

Того вечора не було вже чути звичайної лайки варто-

вих, ні відгомону глухих ударів гумових палиць, ані крику мучених в'язнів.

Вартові ходили понурі, опустивши голови. Вони часто сходилися і нишком про щось говорили. Навіть „апель“ відбувся спокійно й скоро, без криків і побоїв. Даремно старалися в'язні відчитати свою долю на обличчях вартових, вони були немов кам'яні.

— Я вже був кілька разів при вішанні й розстрілах засуджених, — казав адвокат Трутинський, — і можу сказати, що кожний кат, чи виконуючі розстріл вояки завжди перед виконанням засуду заховуються подібно. Їх огортає меланхолійний настрій, який сьогодні бачимо на обличчях вартових...

— Вони вже знають, яка буде наша доля.

— Мабуть, сумління їм робить докори...

— Може й це, а може й за те, що знущалися по-варварськи над в'язнями.

— Чи ви не зауважили, що по апелю поліцей не засунув засуви, як звичайно, але замкнув двері на ключ...

— Справді, чому замкнув на ключ?

Ця обставина закріпила підозріння в'язнів, що проти них справді задумали якесь погане діло. Вони були нервові й до крайности схвильовані. Ніхто з них не міг заснути. Всі лотихо розмовляли про нову ситуацію.

Отець Ігор, сівши по-турецьки на долівці біля причі, молився, пересуваючи в пальцях чотки, яких дивним дивом поліція не знайшла під час ревізії. Він часто молився під час процесії, похорону в непогоду, чи подорозі до хворого. Впродовж довгих, безсонних ночей у таборі він звик молитися на тому он місці біля причі, яке в'язні жартома називали „сповідальницею“. Тому й ніхто не сів би на ньому. Там кожного дня в півсутінку камери він слухав сповіді в'язнів.

Того пропам'ятного вечора всі пенітенти сповідалися на

смерть. Вони не могли позбутися думки, що сидять на бочці пороху . . . І тільки маленький рух пальця однієї людини міг закінчити їх життя.

Як же не сповідатися щиро в такій важкій хвилині? Того вечора не один зрозумів, яким великим джерелом душевної потіхи є перед смертю сповідь . . . Неодному прояснилося, звідки перші мученики за віру Христову брали стільки моральної сили, що вміли видержати до самого кінця . . .

Сповідалися й православні в о. Іларіона. І вони в Березі не одного навчилися . . . Хто перед смертю шукає Христової потіхи, той не звертає уваги на жадні упередження, що їх додали самолюбні люди до Божої науки . . .

— Прошу вас, отче, висповідайте й мене, — просив один жид.

— Вас? Та ви Мойсеевої віри!

— Що з того, що я жид? Я також буду разом із вами вмирати, тому хочу разом сповідатися . . .

— Добре, але ж ви нехрищені.

— Хіба ж нехрищений не може сповідатися?

— Ні. Треба наперед охреститися.

— Ну, то я хочу охреститися. Можете зараз це зробити?

— Можна, але чи ви знаєте щось про нашу віру?

— Я знаю багато, я ходив з католиками до школи, я знаю „Отче наш“ і „Богородице Діво“ . . . вірю в Ісуса Христа.

— Добре, ви можете охреститися, але пам'ятайте, що як вийдете звідси, то мусите практикувати християнську віру . . . Миколо, і ви, меценасе, будьте за кумів . . . Дістаньте трошки води . . .

На нещастя в камері не було ні краплі води, тому хрищення треба було відложити на другий день.

— Не журіться, — потішав о. Ігор оглашеного — як ми

всі згинемо цієї ночі, то ви вже є християнином через бажання охриститися. Вам відпустяться всі гріхи . . .

— То після Христової віри я вже як би охрищений?

— Так.

— Тепер я можу спокійно спати . . .

Слухання сповідей вірних є одним із найважчих обов'язків священика, — думав о. Ігор, — але сповідь є єдиним засобом духового переродження християнина, в його душі відновляється образ Божий, заплямлений людськими слабостями, вольними й невольними . . .

Того вечора в півсутінку тюремної камери о. Ігор зрозумів, чому Христос дав своїм Апостолам владу відпускати людські гріхи . . . Він перший раз у своєму житті відчув свою марність і з великим страхом вимовляв слова молитви розгрішення . . . Звання священика принесло йому вже багато упокорень і терпінь, заслужених і незаслужених, яких він не мав би, вибравши інше звання. З другого ж боку, бачивши духовий розвиток своїх парафіян, він відчував душевне задоволення. Він навіть, прости Господи гріху, готов був приписати той розвиток своїм заслугам . . . Що за гордість і зарозумілість . . . Того вечора він пізнав, що збирав тільки ниву, засіяну його попередниками . . . Пізнав, що в тому була передовсім Божа благодать. І того пропам'ятного вечора Бог вимагав від нього сили духа для збереження рівноваги в тих людей, яких недоля звела отут до купи. Повзаючи по-під причу, він старався сказати кожному якесь слово розради, щоб їх більше зблизити до Бога . . .

В камері зовсім заспокоїлося . . . Отець Ігор, лігши на причі, потону в своїх думках. Події пересувалися в його уяві, немов картини в калейдоскопі.

. . . Ось його дитинство в батьківському домі. Він, малий хлопчина, взявши батькову тверду руку своєю маленькою долонею, підбігає збоку, щоб не спізнитися до церкви, на

Утреню . . . Господи, скільки там людей, усі співають! . . . і він пробує також співати. Його дивує, чому дядько натягає шнурок через дірку в стелі . . . Далі, немов сниться перша світова війна . . . Повно москалів по хатах, вони добрі люди, дають цукерків . . .

Однієї неділі в церкві трапилася неприємна подія. Ігор чув, як у захристії, де не можна було говорити, кричав голосно якийсь високий, з чорною бородою і довгим волоссям чоловік . . . в нього на грудях висів золотий хрест . . . Батько взяв Ігора за руку і вийшов з церкви . . . Йшли додому. — „Чому йдемо додому? Чому не співаємо в церкві?“, питав батька. Він перший раз довідався тоді, що на світі є ще інша віра. І оцей „батюшка“, це москаль, який хоче відібрати нам церкву.

В його пам'яті збереглася ще одна подія з того часу. На подвір'я приїхали козаки на чорних конях. У них баранячі шапки й чорні киреї. Ось вони вивели батька з хати й зв'язали йому руки та, прив'язавши до коня, кудись повели. Мама, старенький дідусь і сестри плакали. Цілу зиму не було батька дома, а мама казала, що його москалі забрали. Ціла родина молилася за нього, щоб скоро додому вернувся . . .

Далі о. Ігор пригадує, як у саму хрестопоклонну неділю до полудні до їх хати прийшов якийсь чоловік, з чорною бородою, як той москаль, але в нього були подерті штани, ноги завинені в онучі, а на голові „башлик“. Мама й дідусь плакали з радості . . . Коли ж чоловік заговорив, Ігор пізнав по голосі свого батька . . .

І ще одну неділю запам'ятав о. Ігор. Було це тієї самої весни. Знову приїхали до них москалі, але не козаки, а якісь у сивих „шинелях“, круглих шапках. На шапках і на халявах чобіт були жовті „ружі“. Ігореві подобалися їх криві шаблі. Ось вони запитали: „Хазяїн есть?“ Батько, вчувши їх голос, пустився втікати городом до діда Івана і скрився в „похо-

дющій“ ямі, але старша сестра Оксана бігла за батьком городом і голосно плакала. За нею побігли москалі й знайшли батька в ямі. Вони витягнули його з ями і почали бити крісами й копати. Ігор кричав і кидав у них грудками землі. Сусіди принесли батька побитого й закривавленого . . . Того року батько вже не ходив у поле, але сидів під хатою на призьбі. Відтоді він пожовтів і вже не був такий великий, як передтим, і завжди ходив зігнений.

Думки о. Ігоря пересунулися в часи Української Республіки з світлими моментами, коли хлопці, роздобувши московські кріси, „йшли на войну“. З того часу о. Ігор запам'ятав один випадок, як український старшина казав дідові Максимові „всипати в шкіру“ двадцятьп'ять буків. Хлопці говорили, що Максим „дезентир“, бо три рази „фасував“ кріса і завжди кидав у ріку. Батько дуже гнівався на нього і не дозволив йому брати воду з криниці, бо в них, мовляв, на подвір'ю для „дезентира“ води нема. Вже тоді Ігор закарбував собі це слово „дезентир“. Значить, бути „дезентиром“ це мусить бути щось погане, коли батько і води такому не дає . . . „Кожний мусить свого краю боронити“, казав батько Ігореві.

І Ігор „боронив“. Він носив з іншими хлопцями „суголовками“ між високими житами, ген, під ліс в окопи, хліб і квасне молоко. Там сиділи наші хлопці і стріляли до поляків.

А поляки прийшли одного ранку . . . в синіх убраннях і в шапках без дашків. Ігор ще спав, а вони кричали щось незрозумілою мовою і здерли з нього накривало. — „А де ж ділися наші хлопці, що під лісом?“, питав у батька. — „Хлопці? Вони поїхали до Києва, але небаром вернуться й проженуть поляків“, казав батько. Та вони не вернулися. Вернулися, що правда, деякі, але з палицями й дерев'яними кулями замість ніг . . .

Того року по вакаціях батько записав Ігора до школи. До польської школи в повітовому містечку. Серце йому краялося, коли покидав батька, матір, родину, хату друзів і... старого приятеля Бриська, з яким ходив до великого дуба, де різні птахи мали свої гнізда. Що ж у школі? Там усе по-польськи... він нічого не розуміє. Кожного дня всі діти йдуть за місто, де учитель показує їм усякі листки та хробаки... Пощо це все показувати, він же бачить це кожного дня... В школі самотний і ніхто не хоче йти з ним упарі... Одного дня один грубий, білявий хлопець сказав до нього: „Ти чого тутай хцеш, кабане?“ Хлопці й дівчата мочали з нього сміятися, найбільше з його вишиваної сорочки. — „Чого ж тут сміятися?“, думає малий Ігор. „Всі люди в селі мають такі сорочки. В таких сорочках ходить сорок мільйонів українців. Батько так казав...“ — „Хлопци, тен кабан хце України...“ — крикнув білявий хлопець і вдарив Ігора в лице.

Ігор не стерпів такої обиди, хоч батько йому наказував, що в школі не вільно битися... та йому все одно... хай виганяють, він і так не хоче ходити до польської школи... всі з нього насміхаються, а учитель також підсміхається... Ігор замахнувся і вдарив кулаком влізливого хлопця по голові... Хлопець упав, а Ігор скочив у річку й переплив на другу сторону. Зібравши свої речі до „куферка“, закинув у рядні на плечі, як люди йдуть до Зарваниці на відпуст, і пішов додому. Цілий день мандрував незнаними дорогами, а коли вже сонце сідало за верхи дерев, він став перед батьком.

„Бийте мене, хоч і забийте, а я до польської школи більше не піду“, вимовив одним духом. — „Що? Ти втік із школи?“, гнівно запитав батько, оглядаючись за паском. — „Ти що там накоїв?“ — „Один хлопець називав мене „кабаном“ і вдарив у лице...“ — „Вдарив у лице? А ти що?“ —

„Я йому віддав“. — „А професор що?“ — „Професор? Я не бачив, бо я скочив у річку й переплив... та й пішов додому...“ — „Гм, гм, гм...“, гумотів батько під вусом, — „казали »кабан«... а все це через отих несвідомих Максимів, що не хотіли воювати за рідний край... а тепер маєш... »кабан«...“

Ігор пригадує, що батько мусів глибоко пережити отой інцидент, бо впродовж кількох днів до нікого не відзивався. Врешті казав Ігореві збирати речі і поїхав до Р., де була українська школа. Так почалася довга й важка праця, пронизана великими трудами й матеріальними недостатками, що закінчилася щасливим успіхом — Ігор здав іспит зрілости.

Прийшли богословські студії... Життя в Семінарії йому дуже подобалося, але... ригористичний реколектант, говоривши про духовний стан, казав: „Хто в собі не чує виразного Божого покликання, хай встане і вийде звідси, бо сліпий сліпого в яму заведе.“ Його здержали друзі, бо він не чув у собі такого покликання, про яке говорив місіонер... Від тієї хвилини в його душі постав хаос. Він не міг молитися й розважати, врешті зголосився до настоятеля, повідомляючи про свою постанову виступити з Семінарії через брак Божого покликання. Не помагала аргументація настоятеля, що в усіх adeptів духовного життя мусить прийти така реакція-криза, яку треба спокійно пережити... Нічого не помагало. Він постановив покинути Семінарію. Та один з настоятелів, відчувши переживання юнака, порадив йому заждати до кінця року, щоб люди не подумали, що його викинули з Семінарії. Це допомогло. Він залишився до вакацій...

Боже Провидіння має свої таємні пляни. На другий день поліція зробила дома трус і забрала його до арешту. Це був злупям'ятний час пацифікації. — Чи він член ОУН? — Ні. — Чи давав кому читати „Сурму“? Ні! Не помагало

биття в п'яти і палення рук сільним квасом. Поліція не видобула від нього жадного признання.

Довгомісячна тюрма дала нагоду передумати на самоті своє покликання до духовного стану, над яким, правду кажучи, він досі поважно не застановлявся. На теологію пішов за прохання своїх батьків. Вислідом його тюремних розважань був лист до настоятеля, в якому він відкривав свою душу. У відповідь прийшов лист настоятеля з потіхою для нього та словами: „Хай він не журиться, місце для нього завжди забезпечене“.

На обличчі о. Ігора з'явилася усмішка... Він побачив в уяві свого батька й матір, які відвідували його в тюрмі. Батько суворий, мовчазний, з дивним вогнем в очах, видно було в них таємний жаль, замкнули сина, якого він хотів скоро бачити священиком, а так... Та крім того він бачив в очах батька, при прощанні, блиск гордості, що син вступав у його сліди.

„Все те сьогодні таке далеке“ — думав о. Ігор лежачи на причі. Світло рефлектора звільна посувалося по стіні камери... Він вдячний був Богові, що вже забрав батьків до себе й вони не дожили хвилини, щоб довідатися про смерть сина під купами цегляного грузу в далекій Березі...

Смерть? Морозом повіяло за спиною. Ні, він не боявся смерті, бо кожного дня був готовий стати на Божий суд, але... але якось не хотілося ще вмирати, ще замало жив на світі, ще нічого не зробив для Бога й свого поневоленого народу.

Врешті перед його очима стала картина з-перед кількох тижнів... Його веде поліція, а дружина з дітьми відправляється в невідоме. Вона не ридає, сльози самі котяться по обличчі та спадають на голівку найменшого сина, що в неї на руках. Він благословить громаду, що на голос дзвону збіглися його попрошати.

... Якби так душа могла вийти з тіла, замкненого за кратами, та полинати під рідну стріху й хоч одним поглядом побачити рідне село, дітей, вони напевно не пам'ятають свого батька. Діти? Що вони тепер роблять? Котра тепер година? Північ вже давно минула ... вони тепер сплять ...

Північ, О. Ігор наслухує ... Дивно якимось, не чути свиставки вартових. Саме в тій хвилині почув важку ходу вартового, голосне й рівномірне клацання чобіг. Підійшов до камери, відхилив засувку віконця й камеру наповнило світло. Його чуйне око обвело довкруги камеру й вона знову потонула в напівсутінку.

Отець Ігор почав молитися до Янгола-Хоронителя. Ще мама навчила його й наказувала відмовляти їй, коли сон морив повіки. Він ще ніколи не пропустив тієї молитви. Вона проста, але яка глибока! Слова простої нескладної християнської душі, що на все дивиться під кутом Божої волі. Напівсонно докінчив молитву, зробивши знак св. хреста над собою і над своїми друзями неволі, а з фантастичних тіней вугла камери виринув крилатий сон, щоб на коротенький час виврати змучену душу від невеселої дійсності та кинути в нірвану забуття ...

-- Дрр ... дррр ... дррр ... -- голосно прорізав тюремну тишину електричний дзвінок, що немов сверликом вривався в свідомість в'язнів та приводив їх до дійсності.

— Господи, слава Тобі, за щасливо перебуту ніч, говорили всі християнсь, а на дні свідомости росла надія, що, все ж таки, якимось перебудуть ці кошмарні хвилини.

12. ОСТАННІЙ ДЕНЬ В БЕРЕЗІ

Рух і голосне клацання підкованих чобіт на коридорі принаглювали в'язнів готуватися до апелю. Надворі був прегарний ранок. Від сходу червоніли хмари . . . ось вони непомітно жовтіють здолу, а за хвилину, з-поза темного обрію виринуло величне сонце, до білоти розпалене колесо, що своїм премінням почало заглядати крізь вікна до камери.

„Апель“ відбувся спокійно. Старшина й вартовий не дивилися того ранку на в'язнів. Їх обличчя були ще більш кам'яні й понурі, як досі. На них можна було бачити вираз страху перед тим, що ось-ось надійде і доведеться давати одвіт за свої негідні вчинки. Чи могли вони сподіватися милосердя й пощади, яких вони не знали у відношенні до своїх ближніх? Для них наближався час Божої і людської справедливости.

- Недобре віщують обличчя й поведінка вартових, --- сказав ніби до себе Лінко. --- Ви зауважили, отче, що вони сьогодні знову нас замкнули на замок?

Що ж, хай замикають, це для нас не має ніякого значення, і так мусимо сидіти в смердючій камері . . .

Це так, але не забувайте про ладунки динаміту . . .

- Я вже погодився з тією думкою, поклавши всю надію на Бога. Що ж ми можемо зробити? Мусимо спокійно й хотнокровно ждати поки справа сама не розв'яжеться . . .
Ч думую над тим, що Божий світ такий гарний і великий

і всім людям в ньому є досить місця, але людина людині стає вовком і затроює їй і так коротке життя. Ось, гляньте по камері — всіх цих людей привезли сюди з різних сторін краю і замкнули за колючі дроти . . . Чому й пощо? Це ж не розбійники-зłodії, що загрожують своєму оточенню. Це люди серця й праці, що трудилися для духового й культурного піднесення своїх братів. Мотивом їх праці була любов . . . Чому ж інші люди не можуть підійти до них з любов'ю й виrozumінням?

— Думаєте про поляків?

— Авжеж.

— Шкода думати. Це непоправні люди, які живуть залишками хижацької романтики минулого. Вони думають категоріями Заглови й ніколи не будуть здібні зрозуміти прав і почувань інших народів. Я їх уже добре пізнав.

День у камері минав ліниво. Хвилини сунулися дуже чиняво, а години ставали роком. Атмосфера непевности висіла в душному повітрі камери. Замкнені в'язні нишком гуторили про всячину. На коридорах замерло всяке життя і кроків вартових не було чути. Навіть свиставка вартового на вежі замовкла. Немов люди вимерли. Ця тишина непокоїла в'язнів докраю.

— Я думаю, що нам треба негайно щось робити, інакше всі згинемо, — говорив один з молодших в'язнів.

— Що можете робити?

— Я маю плян. Незадовго буде обід. Нам треба втягнути вартового до камери й одягнути когось у його однострій. Потім роззброїти вартового на коридорі, і таким чином будемо мати двох людей, які зможуть унешкідливити вартових на інших поверхах. Потім зможемо випустити в'язнів.

— Добре, але що буде з вартовими на вежах? Там же скоростріли . . .

— Хай стріляють, одні впадуть, а багато таки врятується, перерізавши дроти. Це краще, ніж усім отут гинути!

— Може команда табору й жде на такий вчинок, тоді матиме оправдану причину до висадження нас динамітом, бо до здушення бунту в'язнів можна уживати всяких способів... Не знаємо, яка найновіша ситуація на фронті й які накази має команда табору. Адже польський уряд не може отак без суду знищити дев'ять тисяч в'язнів. Вони могли б так думати, якби мали певність, що виграють війну, бо тоді легко було б „пустити кінці“ у воду. Узброєння їх армії слабе й надії на виграну малі, тому вони будуть вагатися нищити в'язнів, знаючи, що окупаційна влада зараз скличе міжнародню комісію, щоб перед цілим світом показати злочини поляків супроти безборонних людей. — говорив адвокат Трутинський.

— Ви думаєте, що поляки нас не висадять динамітом?

— Цього не кажу, але думаю, що вони будуть десять разів застановлятися, поки рішаться на такий крок.

— То що, на вашу думку, нам робити?

— Терпеливо ждати на вияснення справи і... молитися, — радив Трутинський.

Мабуть, і „завзятих“ така аргументація переконала, бо в камері настала загальна мовчанка. Ніхто не говорив про втечу в такій ситуації. Кожний потонув у своїх думках.

Надійшов вечір. З містечка вернули до камери білоруські лікарські помічники, що були живою газетою для в'язнів.

— Що нового сьогодні? — допитувалися їх, обступивши довкола.

— Багато новин і дуже важних. Насамперед на Польщу рушили большевики...

— Большевики? Проти Польщі? Хто вам таке казав?

— Червона армія маршує на Польщу на цілій довжині східної границі. Від сторони Баранович ідуть скорим мар-

шом просто на Березу. Це ми чули в большевицькому радіо. В містечку всі про це говорять. Радіо остерігає команду в Березі перед будь-яким насильством над в'язнями, бо за нього відповідатиме цілий польський нарід.

А де ж німці?

— Доходять до Берестя, а деякі частини вже перейшли Буг і йдуть у нашу сторону. Польський уряд уже втік з Варшави... Недавно через Березу їхали якісь панцерні авта, а люди говорили, що то державне золото... Поляки втікають на Румунію, бо іншої дороги вже нема.

Що ж команда табору?

- Багато вже виїхало, залишилися лиш деякі, чекаючи якогось наказу. Поліцейські родини вже виїхали з містечка, а готові вантажні машини ждуть на евакуацію решти. Все білоруське населення містечка тішиться, а поліцаї злі й роздражнені, як оси.

--- Нарешті прийдуть до нас наші браття з Росії, --- казав московський різник з Мінська. — Я вже двадцять літ на них чекаю.

--- Нема чого тішитися, --- говорили українці. --- Большевики покажуть вам кращу школу, як поляки. Заждять трохи...

- Кому покажуть, а кому ні.

--- Чого ж нам, українцям, можна сподіватися від большевиків? Вони вже зруйнували Україну. Штучним голодом виморили понад шість мільйонів людей, а скільки вистріляли в тюрмах і замучили в концтаборах на Сибірі, Бог один знає.

— Знаєте, отче, мені не хочеться вірити, щоб оця вістка була правдива, --- казав Лінко. — Це, мабуть, звичайна людська „качка“. Хіба можливо, щоб німці порозумілися з большевиками? Якщо большевики йдуть, то на власну руку, користаючи з замішання в Польщі...

- Виходить, що треба сподіватися нової німецько-більшевицької війни?

— Не виключене . . .

— В такому випадку ми тепер між двома ворогами . . .

— Так виглядає, але важко щось сказати. Одно є певне, що нам треба якнайскорше втікати з Берези. Знаєте, що нас усіх жде, коли б нас, не дай Боже, застали більшовики в Березі за дротами?.. Чого не зробили поляки, то виконали б більшовики. Це найкраща нагода для них викінчити нашу інтелігенцію і відповідальність скинути на поляків . . . Знищення нас усіх було б на руку більшовикам, бо вони позбудуться за одним замахом можливої опозиції під час окупації західно-українських земель.

Було ясно, що в новій ситуації положення в'язнів погіршилося. Воно стало просто жалюгідним і сильно занепокоїло українських в'язнів. Усім було ясно, що знаходяться між більшевицькою й німецькою арміями, які в деяких місцях були віддалені одна від одної на яких стоп'ятдесят кілометрів. Очевидна річ, що на тих теренах вже мусіла бути анархія й паніка, головню в околицях Берези, а радше на південь від Берези, в сторону Прип'яті, де починалися ліси й озера, в яких могли легше ховатися розбитки польської армії, ставлячи розпачливий спротив.

Білоруси оповідали, що в околицях Берези вже крутилися різні відділи польської кінноти, а це збільшувало небезпеку, бо в такій паніці кожний начальник відділу був паном життя й смерті над цивільним населенням, тим більше над в'язнями. Всі в'язні пам'ятали „подвиги“ польської кінноти під час пацифікації. Кожна анархія установає закони джунглів.

— Виходить, що ми з-під ринви вийшли на дощ. Нас може знищити будь-який старшина чи підстаршина загону, що буде почуватися до „патріотичного“ обов'язку знищити

зненавиджених українців, про яких безпосередньо й під час війни велася жахлива агітація і нагінка в усіх польських часописах. Деякі навіть називали українців шпигунами . . .

- - Треба приготувитися на всяку можливість. Але найменша спроба бунту проти команди табору може спровокувати важкі репресії, або просто самочинний, розпачливий крок команди табору у власній обороні . . . Ладунки динаміту були занадто великою спокусою . . .

— Отже треба нам заховати спокій і холодну кров та, здавшись на Божу волю, ждати . . .

І знову настала непевна, томлива й безсонна ніч. В'язні не роздягалися, щоб бути готовими на всяку можливість . . . Цього вечора поплила до небес ще сердечніша молитва невільників за щасливе визволення з неволі й поворот додому.

Десь по півночі деякі в'язні зауважили, що на коридорі, **на підвір'ю й на вартових вежах немає світла.** Це було незвичайною річчю в таборі. Всюди царила підозріла тишина. Ані найменшого відгомону клацання поліцейських чобіт . . . Хтось відважився застукати до дверей.

Раз . . . два . . . три . . . десять разів . . .

Не було відповіді. Стукання відізналося з інших камер. Цілий бльок наповнився криком і стуком. У камерах посталала страшна метушня. Всі пхалися до дверей, щоб вирватися надвір. Цілий бльок перемінився у великий вулий затривожених людей, що рвалися на волю.

Нагло в якійсь камері в'язням удалося вивалити двері і вони з великим криком вирвалися на коридор. Деякі кинулися до дверей інших камер та почали їх відсувати. На щастя тієї ночі вартові замкнули двері лише на засуви, чи був такий наказ згори, чи зробили це з поспіху, невідомо.

На всіх коридорах зарілося від людей. Людська маса кинулася бігти вниз, на підвір'я. Даремні були остороги обережніших, що це могла бути плянована засідка вартових,

щоб вистріляти всіх на подвір'ю. Ніхто осторог не чув і не хотів чути...

— Сійте, не розходіться, — кричало кілька сильних голосів.

— Мусить бути якийсь порядок, інакше всі можемо пропасти.

Це кричав на подвір'ю один гімназійний професор і один лікар, обидва бувші старшини української армії. Коло них гуртувалися більше карні в'язні і намагалися привести всіх до порядку. З цих добровольців сформувався невеличкий відділ, який намагався завести порядок біля хлібного магазину, звідки відігнав групу людей, що хапали на власну руку хліб, не дбаючи про інших. Потім хліб розділили всім, щоб стало бодай на одну добу.

Другою справою добровольчої групи було забезпечити в'язнів від несподіваного наскоку будь-якого відділу на табір. Тому в кількох місцях розрізано драти, щоб в'язні могли туди втікати.

На жаль, добровольці забули про іншу важну справу — вони в першій хвилині не забезпечили т. зв. депозиту, де були всі речі в'язнів.

Туди вдерлися нездисципліновані типи, які, шукаючи в поспіху за своїми речами, порозкидали інші.

В магазині настав страшний нелад, ніхто не міг привести будь-якого порядку. Всі лізли на полиці, скидали чужі речі, а інші топтали їх ногами.

Розважніші, побачивши такий непорядок, плювали з досади, залишаючи шукання своїх речей і виходили на подвір'я, де формувалася вже довгий похід невільників. До нього долучилися й жінки, що жили в бльоках за дорогою. Одержавши свою пайку хліба, кожний спішився в дорогу, але провідники радили заждати, поки ще темно надворі. Їх можуть узяти за

вороже військо й відкрити вогонь. Треба було підождати до ранку.

З містечка Берези підходили цивільні люди, а то й підїздили возами і почали вантажити всяке добро з магазинів, якого було повно. Ніхто з в'язнів не цікавився тим.

Вже майже перед самим відходом хтось пригадав собі, що ще в карцері залишилися люди. Це був низький будинок, схожий на пивницю. Там знайшли кількох людей, що стояли майже по шию в воді. Навіть найближчі друзі не могли їх пізнати. В них були крейджано-білі обличчя й запалі очі. Команда перешукала всі будинки, щоб упевнитися, що там уже немає замкнених людей. В лічниці було кілька трупів. Не було також шістнадцять німецьких полонених летунів, яких кілька днів тому привезли до табору.

Цивільні білоруси оповідали, що перед північчю в кімнаті інспектора табору відбулася трагічна сцена. Головний інспектор, закликавши з міста інженера-поляка, наказав йому приготувати все до висадження табору динамітом. Але інженер, як казали білоруси, спротився, він казав, що це впаде ганьбою на сумління всього польського народу. Він натовість зіпсував електричні получення. Тоді інспектор вихопив револьвер і на місці застрілив інженера. Цьому приглядався з-надвору один вартовий білорус. Не надумуючися довго, він стрілив і поклав трупом інспектора, а сам утік до міста й оповідав людям, що сталося.

Це було причиною, що цивільне населення підійшло зараз по півночі під головну браму табору і криком збудило камери.

Деякі в'язні, що залишилися були шукати своїх речей у магазині по відході групи, оповідали, що справді в кімнаті інспектора була калюжа крові на підлозі, але трупа не було.

Скільки в тому правди, важко було справдити. Якби це була правда, то всі в'язні завдячували своє життя двом лю-

ням, в чиїх серцях відізналося християнське сумління і вони не допустили до масового народовбивства.

Боже Провидіння не допустило до того. В'язні були переконані, що своє несподіване визволення завдячують заступництву Пресвятої Богородиці, до якої молилися. Божий рятунок прийшов у найтрагічнішій хвилині. Тому всі кріпилися вірою в Бога і Його справедливість та безмірне милосердя.

13. В ДОРОЗІ ДО БЕРЕСТЯ

В'язні сформувалися в дорогу. Коло восьмої години зранку рушив цей самотній у своєму роді похід невольників, що став первотипом химерної долі мільйонів людських істот першої половини двадцятого століття. В кожного була одна думка — якнайскорше залишити це місце кошмарних днів та злучитися з своїми рідними, що день і ніч благали Господа за їх звільнення і щасливий поворот додому.

На чолі походу йшов „хорунжий“ з довгим, білим прапором, зладженим нашвидкуруч із звичайного білого простира на довгій жердці. „Хорунжий“ ішов попереду серединою опустілої шосе, а в'язні машерували парами по обидвох боках дороги попри придорожні рови. Це з уваги на обережність, щоб на випадок якоїсь стрілянини скритися в ровах.

Похід спрямувався в сторону Берестя. Спершу всі в'язні держалися разом, але згодом деякі почали відставати. Вони формували менші відділи з окремими провідниками і тягнулися за головною групою.

За кілька кілометрів до Берези в'язнів стрінула дуже мила несподіванка — попри дорогу ждали на них білоруські селяни, чоловіки, жінки й діти. На їх обличчях видно було милосердну радість. Та найбільшу радість зробили в'язням їх дари — помідори, хліб, яблука, грушки й квасне молоко.

— Ой, бідні ви бідні, ото вас вимучили оті кляті поліцаї, — бідкалися селяни.

— Чи ви чули щось про нас, українців, у Березі? —
допитувалися в'язні поліських селян.

— Як не чули?! Хіба ми не такі самі українці, як ви? —
відповідали вони з ноткою гордості.

— А ви не білоруси?

— Є в нас білоруси й українці.

— Дуже мило нам почути, що на далекому Поліссю,
далеко на північ поза Прип'яттю, є ще свідомі українці.

— Ви, напевно, думали, що поляки привезли до Берези
якихсь небезпечних українських злодіїв і бандитів? Вам
таке говорили певно самі поляки?

— Чого тільки вони не говорили! Ми вже не такі темні,
як би здавалося. Щоправда, наш війт і польські колоністи
говорили нам про українських бандитів у Березі, але ми не
вірили. Знаєте, чому?

— Чому?

— Но, як самі знаєте, злодії крадуть, тому, що вони
злодії, а ви не хотіли чужого...

— Що маєте на думці?

— Ви, певно, пригадуєте, як ми привозили до табору
картоплю? Ми знали, що вас морять голодом, тому вмисно
залишали на возах трохи сала й хліба, але... все це зали-
шалося на возі. Як у таборі були б самі злодії, то вони все
забрали б. З того ми пізнали, що там сидять чесні й порядні
люди, які навіть у біді не хочуть чужого.

— О, так, ми бачили сало і хліб, але ми думали, що вас
вигнали на „форшпан“ на цілий день і це ваші харчі. Ми
знали, що на Поліссю немає багатих людей. Як би ви були
написали якусь карточку, або переказали нам, тоді інше діло.
Хай вас Господь винагородить за добре серце. Ми це ніколи
не забудемо.

— Пані й панове, уважайте! Не мішайте всіх харчів

разом, особливо квасного молока з яблуками й грушками, бо...

Жінки й діти мали першенство, але вони не дуже рвалися до харчів. Мабуть, у них більший самозаховувчий інстинкт. Зате чоловіки хапали все і на погані наслідки не треба було довго ждати. Багато з них держалися небаром за шлунок і мусіли відставати.

Покищо походу ніхто не задержував. Щойно в лісі „Біла Пуща“ в'язні натрапили на польський відділ кінноти, але вояки, довідавшись, хто йде, пропустили в'язнів у дальшу дорогу. Вояки були втомлені, невиспані та куняли під деревами. Їх коні спокійно скубали зелену траву в тіні дерев. Видно було, що вояки й коні мали вже війни досить.

Десь під вечір передня група, в якій були о. Ігор і Микола, добилася до містечка Кобриня над річкою Мухавцем, лівим допливом Прип'яті.

Кобринь -- це типове українське містечко з малими жидівськими крамницями, малими домами, поліцією й іншими урядами. Того дня все було позамикане, а на вулицях не було й живої душі. Всі сиділи поховані в хатах. Лиш де-не-де з-поза фіранок виринало якесь дитяче обличчя, що знову скоро ховалося.

В містечку вже були сліди воєнних дій. Кілька ям, вибитих гранатними стрільнями, та кілька спалених хат. Війська не було. Підійшовши до річки, в'язні натрапили на першу перешкоду в своєму марші. Міст на річці був знищений. Але Мухавець -- річка невелика і вже хтось перекинув велику вербу з правої сторони, якою можна було перейти глибшу частину річки, немов по кладці, а решту треба було перейти болотом поміж високою осокою до другого берега. Так перейшла перша група в'язнів.

Отець Ігор і Микола були одні з перших. Вони тішилися, як малі діти, залізши у воду, про яку ще недавно не сміяли

їм мріяти, і за кілька краплин мусіли переходити „гумову операцію“. Їх зарослі обличчя мали оливково-жовту барву від бруду й аж просилися помити їх у річці. Довго не думаючи всі полізли в воду й почали митися, перший раз за весь час перебування в таборі.

Вийшовши на шлях, в'язні знову побачили сліди війська. Там стояло покинене панцерне авто, але на ньому не було жадного знаку життя. За хвилину від західної сторони надїхав мотоциклет, на якому сиділо двоє людей, один у німецькому однострою, а другий у цивільному одягу. Вони допитувалися в'язнів, чи не бачили польських вояків. Це була німецька стежа.

Сонце вже хилилося до заходу й треба було думати про нічліг, бо ночі були мрячні й холодні, а сили не вистачило до дальшого маршу. Здалеку видно було людське селище, а з димарів курився дим. Тому група постановила йти туди. Вже добре стемнілося, коли зайшли в крайню хату.

- Слава Ісусу Христу! — поздоровили господаря старим українським звичаєм. На столі горів невеличкий нафтовий каганець, а від кухні розносилося по хаті приємне тепло. В повітря висіли хмари бакунового диму, але бакун був такий гострий і смердючий, що відався в ніс і викликував сльози в очах. Та, видно, всі вже привикли до нього. Присутні звернули свої голови в сторону подорожніх.

- Слава на віки Богу святому! — відповів кремезний господар. - - Що скажете люди добрі?

- Ми подорожні, просимо прийняти нас на нічліг, якщо ваша ласка, — промовив о. Ігор.

- Звідки йдете і хто ви такі будете? — питав господар.

- Ми українці з Галичини, йдемо з Берези додому.

- Гм, гм, гм, — гукотів господар під носом. — То ви оті страшні українці з Галіції? Якось не дуже страшно виглядаєте, - - сказав, оглядаючи в'язнів з-під лоба.

— Самі бачите, які ми страшні. Звичайні люди, як і інші, дві ноги, дві руки, двоє очей, ніс поздовж, уста впоперек, — сказав Микола, засміявшись.

— Та чомусь вас поляки боялися, коли всіх позамикали.

— Всіх ні, лише декого.

— А ви хто? — запитав з цікавості о. Ігор. — Білоруси, поляки, чи українці?

— Ми? — спровола цідив крізь зуби хазяїн. — Ми... тутешні. Були в нас колись білоруси й українці, але тепер самі „тутешні“. Це, по-урядовому. Коли ми не хотіли називати себе поляками, то нам не вільно було називати себе інакше, як „здешні“, або тутешні. Зразу дехто називав себе православним, але потім і не було заборонено. Значить, ми тутешні-здешні, — іронізував хазяїн.

— Хто ж вам заборонив називати себе православними?

— Польський війт і поліція.

— Але тепер вже не потребуєте лякатися, бо вони вже повтікали до Польщі. Бувало й нам у Галичині забороняли називати себе українцями, але цього ніхто не слухав. Жадна сила не могла нам накинути назви, якої ми не хотіли.

— Тепер я розумію, чому вони „Галічан“ так ненавиділи й замикали до Берези...

— Це їм нічого не допомогло...

Серед тієї приязної розмови в'язні і не чулися, як покакурювали „бакуну“, бо вже давно не мали нагоди затягнутися тютюновим димом. Господиня поналивала всім молока, поскладавши горнятка рядком на столі. Свіжий, житний хліб і молоко смакував всім, як би їх ніколи не їли в своєму житті. Поговоривши ще трохи з господарями, подорожні пішли спати до клуні на солому.

Десять о'clock півночі в'язнів збудив сухий тріскіг стрілів, що їх чути було з різних сторін села.

— Хто міг стріляти? Польських відділів в сусідстві ніде

не було, а з усіх сторін села вже були розташовані німецькі частини.

— Невже підійшли большевицькі частини?

Ця думка не сходила з думки подорожніх.

Вони почали помалу збиратися й нараджувася, що робити, якби це були перші большевицькі стежі.

— Чи не йти б такі зараз? — говорив Микола.

— Ні, краще підіждати до ранку, бо тепер можна впасти в якусь халепу. Тепер гинути? Всім же усміхнулася воля.

Постановили наслухувати й ждати до ранку, але по якомусь часі стрілянина зовсім припинилася.

Рано, коли сонце піднеслося на „кацюбу“, нічліжани вийшли обережно з клуні та, наслухуючи в усі сторони, пішли до криниці, щоб помитися холодною водою.

Господар ходив по подвір'ю і півголосно відмовляв вранішні молитви. Він запросив всіх до хати на молоко з житнім хлібом.

— Знаєте, хто вночі стріляв? — питали в'язні.

— А хто його знає, — відповів.

— Цікаво, до кого стріляли? — пробували в'язні з другого боку.

— Щось тут говорили люди, що вночі хтось застрілив війта, поштаря і лісничого, — сказав знехотя господар.

— Он як... Вони були „здешні“, чи поляки?

— Хіба ж „здешний“ міг бути війтом або лісничим? Авжеж що поляки...

— Значить, хтось стріляв поляків?

— Та ніби так...

Переходячи селами Полісся, в'язні переконалися, що подібні випадки траплялися в інших місцевостях, якщо представники адміністрації своєчасно не виїхали. Поліщуки, нащадки старинних деревлян, вже в старині були відомі із своєї жорстокости, і тепер самі шукали собі справедливости над

тими, що їх довгі роки гнобили. При цьому дісталася також і тим, що підлабузнювалися владі й „перевертали кожуха“ за мізерні охлапи своїх хлібодавців. Свобідний дух Полісся впродовж однієї ночі віджив так, немов би на тій землі ніколи не було польської ноги.

На дорозі до Берестя був рух. Група увійшла в німецьку фронтову лінію. З лівої сторони видніли німецькі гармати, звернені в південно-східну сторону. На відкритих полях стояло безліч панцерних авт, а в тінях дерев стояли замасковані танки, готові кожної хвилини сипнути вогнем.

— Варто придивитися отим німецьким воякам, про яких ми стільки начиталися в польських часописах, — сказав Микола.

— Дивіться, який в них зразковий порядок. Ніхто нікуди не бігає. Одні грають відбиванку, інші голяться і миються, деякі вправляють руханку. А всі високого росту, добре відживлені, дарма, що в них всі харчі на картки.

— Все це гарно, — каже Микола, — але мені не подобаються оті чоботи з коротенькими, широкими халявами...

— Але вони дуже вигідні в довгих маршах... їх не заступить ніякий черевик... Я це сам знаю, бо під час першої війни я разом з ними воював проти москалів, — сказав бувший сотник.

— Може й практичні, але я таки їх не люблю...

Трохи далі стояла група вояків, а між ними худий-худий старшина з червоними вилогами й червоними пасками на штанях.

— Це генерал, — казав сотник. — Мабуть, якийсь прусак, бо худий, як тичка.

Біля них на триніжку стояв фільмовий апарат, що фільмував в'язнів. На обличчях німців було видно зацікавлення.

Німці намагалися завести з в'язнями розмову. Їх в першу чергу цікавила національна приналежність в'язнів. Це були

переважно українці. Коли ж трапився якийсь німець, то його зараз же виділювали з групи, добре годували, а потім спеціальними автобусами Червоного Хреста перевозили до збір-ного пункту в Бересті.

Користаючи з балакучости німців, деякі в'язні підходили до них і пробували довідатися дечого про політичні справи.

— Чому ви не йдете далше? — питав сотник.

— Маємо тут ждати. . .

— На кого?

— На „русів“, — казав німець.

— Коли ж вони сюди прийдуть?

— Не знаємо, але сподіваємось кожної хвилини. Вони вже в Кобрині. Ми ще сьогодні маємо відступати до Берестя.

Ця вістка зелектризувала всіх в'язнів.

— Панове, мусимо зійти з головної дороги, інакше впадемо в руки большевиків, — казав сотник.

— А там хіба не зловлять?

— Не так швидко, бо тепер військо держиться голов-них доріг, а поки вони зайдуть до Берестя, ми зможемо в якомусь іншому місці переправитися через Буг.

Група зійшла з головної дороги та йшла бічними до-ріжками. Треба було йти селами, хуторами, полями й лісами. Не обійшлося й без комічних епізодів. В одному місці група натрапила на широкий рів, який треба було перескочити. В одному місці росла присадкувата верба і там рів був най-вужчий. Кожний мусів трохи розбігтися і, скочивши через рів, вхопити рукою за гілку верби. Кілька вже переско-чило. Але ось біжить низький ростом лікар . . . вхопив рукою гілку, але вона відломилася, і він з розмахом упав горі-лиць у рів. Це розсмішило всіх, а він мусів потім шкратати ножиком своє убрання. Це всіх розвеселило, але йому, оче-видно, було не до сміху.

Десять під вечір група, перейшовши через якесь більше

село, знову вийшла на головний шлях. Там був збірний пункт для в'язнів німецької національності. Коло автобуса крутилися сестри Червоного Хреста. Хто знав німецьку мову, підходив до них і просив, щоб його завезли до Берестя.

З групи попало туди кілька людей, а між ними о. Ігор і Микола, що примістилися на останніх двох порожніх місцях. Пізно вночі автобус завіз усіх під якусь велику будівлю, мабуть будинок гімназії. Там уже було повно людей. Всі му-сіли подати свою національну приналежність. Українцям наказали йти в друге місце, недалеко православного собору, де був їх збірний пункт. Та з уваги на велику втому, вони примістилися в одному кутку на коридорі і, стиснувшись до купи в сидячій позиції, відпочивали. Того дня ніхто ще нічого не їв, проте всі почувалися щасливі, бо нарешті добилися до Берестя й тимчасово виминули небезпеку потрапити в большевицький полон.

На подвір'ю біля Собору гуділо людське муравлище. З усіх сторін сходилися в'язні. Про побут католицьких священників на подвір'ю довідався митрофорний протоєрей, парох Собору, високий і худий старець, і запросив до себе на чай.

— Що ви думаєте робити, отче протоєрею? — питали священники.

— Як-то що? — закинув він з московська, не зрозумівши питання.

— Надходять большевики — ви ж знаєте їх ставлення до духовних...

— Большевики? Ні, я не думаю виїздити... це свої люди, руські, не будуть гірші від поляків і церков не будуть руйнувати...

— А ви знаєте, що вони всіх священників постріляли й на Сибір вислали?

— Це було колись, але тепер, може, цього не буде.

зрештою, я руский і не хочу від своїх втікати. Дивуюся й вам, що втікаєте. Вам же гірше не буде під рускими, як під поляками...

Щоб звернути на що інше розмову священники випитували його про воєнні дії в Бересті.

— Як же тут ішли бої?

— Нічого, не було страшно. Цікаве що інше, що німці дуже скоро довідалися про побут Ридза-Сьміглого й міністра Бека в Бересті...

— Вони були тут?

— Да, були. Недалеко Собору й крізь відчинені вікна люди чули сварку між ними...

— Сварку? За що?

— Ридз закидав Бекові глупу заграничну політику...

— Що ж Бек?

— Докоряв Ридзові за військову непідготованість і дурну внутрішню політику. В цій сварці Ридз, як казали люди, зневажив Бека чинно, аж їх інші розірвали.

— Запізно замикати стайню, коли злодій украв коні. Сердечно дякуємо, отче протоєрею, за чай і добре серце. Може колись віддячимося. Бажаємо вам щастя під новим режимом, а ми таки підемо на Захід...

— До свідання, — сказав старенький протоєрей.

Собор збудований в гарному українському стилі. На жаль, не було нікого під рукою, щоб довідатися, чи не той це Собор, в якому відбувся собор українських єпископів з Київським митрополитом на чолі і на якому торжественно була проголошена єдність Української Церкви з Апостольським Престолом у Римі. Протоєрей не міг про це нічого сказати.

Берестя гарне місто. Тут жив поліський воевода Костек-Бернацкі, спеціаліст від концентраційних таборів. Маршал Пілсудський доручив був йому, найперше, всіх опозиційних

послів розв'язаного сойму, яких він держав в твердині, трохи „змякшити“.

Цікаво було подивитися на ту твердиню в Бересті. Її не можна було називати твердинею в повному значенні того слова, з огляду на артилерію й летунство, та все таки вона мала своє стратегічне значення. По німецькому бомбардуванню вона виглядала дуже сумно. Довкруги звалища й руїни, перемішані з людськими і кінськими трупами, яких ще не встигли закопати. Між трупами було видно одного старшину, якому хтось причепив карточку з написом „Поручник Токаржевські“.

Дехто з в'язнів чув, що саме під час бомбардування твердині поляки привезли туди українських політичних в'язнів з західних тюрем Польщі, яких везли до Берези. Несподіваний налет німецьких літаків зробив в твердині велике замішання й багато в'язнів мало нагоду втекти поза мури твердині.

Вернувшись до збірного пункту, ми застали там адвоката С. Шухевича, що кілька днів був конфінований в Кобрині. Від нього в'язні довідалися, що ще тієї ночі німці мають передати Берестя більшовикам, бо річка Буг є демаркаційною лінією між німцями і більшовиками.

Всі хотіли знати, що станеться з західно-українськими землями, але Шухевич не міг нічого про те сказати. Він робив якусь таємничу міну, з якої ми догадувалися, що ті землі також попадуть в більшовицьке ярмо.

Що робити? Куди йти? Чи вертатися додому і впасти просто більшовикам в руки? Чи може десь трохи підождати, аж справа виясниться? Ніхто не знав, що робити.

— Куди мені втікати, — говорив Микола. — Я йду додому. І в більшовицькій дійсності можна буде якось жити. Праця знайдеться для всіх. Може гірше не буде, як за по-

ляків... Може вони не такі страшні, як про них пишуть і говорять.

— Ви селянин, то може вам і не загрожує велика небезпека, але ми... — говорив Лінко.

— Що ж по-вашому треба робити? — питав хтось.

— Найкраще підождати, бо ще не знати котрі українські території підпадуть під большевицьку окупацію...

До тієї думки прилучилося більше інтелігентів. Навидкуруч почала організуватися т. зв. львівська група, до якої вони прилучилися. Вона ще того вечора мала перейти Буг, щоб не попасти в большевицькі руки.

Зближався вечір. Всі вулиці Берестя переповнені військом і в'язнями. Всі очікували приходу большевиків. Вже смерком група рушила в напрямі залізничного мосту на Бузі. Будучи на середині мосту, група почула сильний гук моторів від сторони Берестя. Це ескадриля большевицьких літаків скидала над містом ракети, що розприскувалися в повітрі і творили великі червоні зорі, — державне знамя большевицького Союзу. Німці передавали большевикам Берестя.

— Яюсь важко робиться на душі... ці червоні зорі над Берестям не віщують нічого доброго для нашого народу.

- - Вони принесли на східних землях неволю, сибірську каторгу, голод і смерть. Це саме принесуть нам в Західну Україну.

— Тепер мені зрозуміло, чому большевицькі радіовисильні кілька місяців тому, перед війною, бідкалися над долею „єдинокровних братів“ в Західній Україні, що терпіли в польському, панському ярмі...

Всі в'язні знали, що мартирологія українського народу на західних землях вступає в нову, важку добу. Всім було ясно, що большевики не будуть рахуватися з опінією культурного світу, але, замкнувши герметично свої кордони, почнуть винищувати свідомих українських людей.

14. ПІДЛЯШШІАМ І ХОЛМЩИНОЮ

- Гальт! Хто йде? Руки вгору!

Різкий голос німецької варти на мості прорізав тишину. Хто йшов спереду, мусів піднести руки вгору. З німцями небезпечно, відразу стріляють за легковаження нічного заклику.

- Хто ви і куди йдете?

— Ми українські в'язні з Берези Картузької, йдемо за Буг.

- Маєте „пасіршайн“?

Так, від „ортскоманди“ в Бересті.

- Покажіть!

Начальник варти перевірів при світлі електричної лампки посвідку.

— Можете йти!

Група помаху пересунулася попри гніздо стійкового скраю моста. Всі спрямувалися в сторону села, що недалеко річки. Стрінувши перше господарство, зайшли на невеличке подвір'я, щоб переждати до ранку. Містилися, де хто міг. Дехто навіть роздобув клапоть соломи, щоб бодай сісти на неї під тином, бо був холодний вечір.

В кого був шматок хліба, той ділився з іншим, а в кого не було, той йшов спати без вечері.

Отець Ігор присів біля тину-частожолу і пробував заснути. По якомусь часі до нього присунулась якась людська тінь.

— Це ви, отче?

— Я. А ви хто?

— Я сотник П., пригадуєте?

— Присувайтесь ближче, сотнику, скорше загіємось.

— Знаєте, отче, з моїм шлунком щось не в порядку...

— Е, старий грішнику, чи не поліські помідори і квасне молоко?

— Ні, не те. Я не міг їсти. Мені, мабуть, відбили щось усередині, бо по перших десяти палицях я відчув наче мені щось трісло під грудьми. Відтоді мені не перестає боліти.

Присунувшись один до одного, пробували заснути. Та сон якось не брався. Докучав голод, від якого всередині робилося гаряче, а крім того холод закрадався з боків. Так перекуняли до ранку.

Почало на світ благословитись. Надворі була густа, біла мряка, а земля вкрилася інеєм. Хто вчора машерував босий, мусів сьогодні вбирати черевики, бо мороз „щипав“ у пальці й треба було підсакувати з ноги на ногу.

— Немає в вас, отче, якого „ястія або питія“ — питав сотник.

— На жаль, немає нічого; а як ваша середина?

— Значно краще, але дуже їсти хочу.

— Може б знайти когось щедрого?

Сотник розглянувся довкруги. Ніхто не їв, крім одної групи людей. Він пошкандибав в їх сторону пробувати щастя, але вернувся з нічим...

— Дістали що?

— Це якісь дивні люди... ніхто навіть не відзивається... Це ті „доживотники“, що їх везли з усіх тюрем Польщі до Берестя, а звідти вони під час бомбардування повтікали... В них повні наплечники харчів, але не поділяться з другими...

— Хто вам казав, що це „доживотники“?

— Їх усі знають. Ось один без руки... під час торг дістав гангрену й її ампутували. Цей називається Ма а отой Маденський. Якісь непривітні люди.

— Не дивуйтеся, сотнику, наголодувалися досі у тюрмах, тому хочуть трохи віджитись.

Сотник глядів заздро в їх сторону, але це нічого не могло, він мусів іти того дня в голоді. Жаль було дивитися ту, не стару ще, але фізично зруйновану людину. Лиш шкіра й кості. А це бувший сотник української армії, і цілу першу світову війну перебув на фронті в окопах, а і тім п'ять років у большевицькому полоні, з якого вирвав чудом... Отець Ігор відчув до нього велику симпатію, то постановив опікуватися тією хворою людиною поки не йдуть на якесь стає місьце побуту.

Група йшла Підляшшям у напрямі містечка Біла. Облиці не такі веселі, як на Полісся. Що дальше на північн захід, терен перемінювався в меланхолійну піскову рівнину. Меланхолію підляського краєвиду збільшувало ще те, і ніде не було видно української церкви. А так недавно їх т було повно... Лиш де-не-де вистрілювала в небо готиць вежа польського костела.

І люди на Підляшшю не були такі привітні, як Полісся.

— Куди найкраща дорога до Білої? — питав, бував сотник.

— ? ? ?

— Чи ви мене розумієте? — питав їх другий раз, одержавши відповіді.

— Що ви за народ? Поляки? Білоруси? Українці?

— ? ? ?

— Хто ж ви такі?

— Ми тутешні, — відповів хтось коротко.

— Православні, чи католики?

- Ні, ми не православні, --- відповідали ломаною польською мовою з домішкою волинської, українського говору.

--- Сотнику, від цих людей не довідається нічого. На них відбився страшний слід вікового наступу польського елементу на ці українські території. Бачите, що в них усі церкви зруйновані. Вони добрі люди, але не хочуть говорити до чужої людини.

--- Це якісь відлюдки.

--- Я думаю, що на тих людей треба дивитися з пошаною, бо їх відпорність залізна. Треба подивляти, що впродовж десяти віків вони задержали ще сильні позначки українського характеру, свій обряд, мову, звичаї. Це поляки зрозуміли, тому в останньому часі поруйнували їх церкви, бо слов'янсько-український обряд був найважливішим чинником, який задержав їх український характер аж до сьогодні. Можете від цих людей вимагати гостинності до чужинців? Вони мусять бути дуже обережні у відношенні до чужих людей, а ви, сотнику, виглядаєте дуже підозріло, — сміявся о. Ігор.

При головнім шляху було мало людських селищ, тому мала була надія, щоб здобути щось їсти. Сотник щораз більше ослабав. Обидва вирішили відлучитися від групи та йти бічними дорогами через села й хутори, може там знайдеться яка милосердна людина.

В першому селі спробував сотник вступити до хати, але ніхто не відчинив дверей. У другій хтось вийшов на поріг.

--- Доброго дня.

-- Доброго дня, --- слідувала польська відповідь.

--- Чи є у вас війт, або солтис? — питав сотник.

--- Нема війта, ані солтиса . . . їх поскидали, а нових ще не вибрали.

— Може є у вас у селі хтось „старший“, що дбає про порядок?

— Нема старшого, бо всіх теж поскидали.

Ще в другому селі пробував сотник те саме, але з таким самим вислідом. Усі люди були недовірливі й непривітні. По двох-трьох словах відходили. Голод докучав страшенно. Сотника сили опускали дорешти. Щохвилини треба було присідати на відпочинок.

— Доведеться загинати з голоду серед отих непривітних людей. Але, слухайте, отче, чи не піти б нам отуди на город, адже там мусить бути якась морква або бруква . . .

Взявшись за руки обидва пішли на город шукати моркви. Була морква, але не червона, а якась жовтава, мабуть, для корів або крілів. Обидва випхали нею свої кишені й стали жадібно хрупати. Веселіше рушили в дорогу, підпираючись грабовими ціпками.

По довгій марші добилися до містечка Біла Підляська. Стрічні люди, головню місцеві жида, показалися привітнішими від селян. Вони спрямували подорожних до військових касарень за містом, де був збірний пункт в'язнів. Там подорожні знайшли дах над головою і добрий харч.

В казармах вже було повно в'язнів. Львівська група розгосподарилася там надобре, позаймавши кімнати з військовими ліжками й сінниками.

— Бачите, отче, того з мефістофелівським обличчям? — питав сотник.

— Хто це?

— Це Донцов, а той що біля нього — ред. Горобенко. Обидва воювали один проти одного пером, а тепер допомагають один одному як брат братові.

В касарнях з'явився незабаром бувший польський повітовий староста, що на власну руку zorganizував допомогу для в'язнів, щось в роді допомогового комітету. Для в'язнів це було дуже приємною несподіванкою, бо ніхто від поляків не сподівався такого вчинку, бодай, не так скоро.

Тут в'язні перший раз від свого виходу з Берези добре наїлися, а свіжий, білий хліб, принесений щойно з пекарні, видався їм райською поживою. Отой староста, спасибі йому, перший раз показав своє християнське милосердя до тих, яким представники його народу залодіяли велику кривду, зробивши їх жебраками в такий важкий і невідрадний час.

Ніч на вигідних військових сінниках підкріпила сили в'язнів. Дехто хотів навіть поголитися, але в нікого не було грошей. Сотник пропонував просити голяра, щоб поголив без грошей.

Львівська група, як виходило з балачок її провідників, вибиралася до Варшави й Кракова, щоб тільки далше від большевиків.

— Знаєте, отче, йдучи через Підляшшя, я набрав переконання, що найкраще буде нам вертатися додому — казав сотник. — Як нас тут, на наших землях, так трактували, то чого можемо ждати від мазурів?

— І мене огортає велика туга за домом. Всі ці міркування про большевиків, що ми їх в таборі пережили, сьогодні видаються мені надго поверховні. Я маю враження, що наш психічний стан в таборі був ненормальний, бо там все робилося, щоб потоптати нашу особисту гідність, тому й довір'я до себе самих було захитане. Я сьогодні переконаний, що наша присутність в краю між рідними конечна.

— Те саме думаю і я, — potwierдив сотник.

— Відхід в чужу землю в цей важкий час є самолюбним винком, а то й дезерцією від небезпеки, якої, правду казавши, ще немає. Ніхто з нас не може напевно сказати, як большевицька влада поставиться до нашого народу на західних землях. Я все ж таки, надіюся, що навіть в тій новій дійсності знайдеться спосіб і можливість праці.

— Я, щоправда, знав большевиків під час першої сві-

тової війни, але думаю, що впродовж останніх двадцяти літ вони мусіли зробити якийсь крок до кращого.

— Крім того, сотнику, не забувайте, що наші землі зачисляються вже до західної Європи й большевики не будуть повторяти в нас таких практик, як за Збручем — міркував о. Ігор.

Обидва старалися прихилити ще й інших людей до свого рішення. Дехто признавав їх аргументацію правильною та вони були так вичерпані фізично, що не хотіли пускатися вдорогу пішки, до того ще без жадних матеріяльних засобів. Вони воліли ще подождати та набрати сил. Подорож без матеріяльних засобів видалася їм безнадійною і в найкращому випадку могла закінчитися большевицьким полонем.

Отець Ігор і сотник рішили йти самі. Спершу мали йти на Володаву, а потім через Холм, Грубешів, Сокаль, Радехів в рідні сторони. Їм навіть пощастило знайти військову мапу Холмщини, яка стала їм у великій пригоді. Сотник роздобув ще трохи хліба на дорогу, пачку сірників і трохи тютюну. З такими скарбами обидвом стало веселіше на душі.

В дорозі до Володави треба десь заночувати. Недалеко видніли хутори, тому мандрівники повернули на хутори і просилися на нічліг.

У воротах до першого хутора обступило їх кілька злющих собак, від яких і ціпками важко було відігнатися. Ніхто не показався з хати, хоч собаки своїм гавканням провадили подорожних аж до самих дверей. Ніхто не відізвався на стукіт, хоч з димаря курився дим. Треба було йти до другого хутора. З хати вийшов кремезний, молодий ще мужчина і глянувши на подорожних з-під лоба, хотів без слова замкнути двері.

— Слава Ісусу Христу, — сказав скоро сотник.

— Гм, гм, гм, — гумотів чоловік.

— Ми українці, йдемо з Берези Каргузької, змучені й голодні, просимо прийняти нас на нічліг.

— „Не вольно!“ — крикнув той і тріснув дверми перед носом.

Коли сотник переходив попри вікно, зауважив на стіні образ св. Миколая.

— А тут таки живуть українці, бо поляки не мають в своїх хатах образу св. Миколая, — міркував сотник.

— Це стероризовані поляками люди. Як можна вимагати від них національної свідомости?

До третього хутора вони вже не мали відваги йти. Побачивши за хуторами оборіг сіна, вирішили там переночувати. Поділившись шматком хліба, помолилися і полізли на сіно.

І добре було б спання, якби не сотникова „середина“. Вночі його напали шлункові корчі. Він стогнав, перевертався, злавив униз... Аж над ранком болі трохи злагіднилися. Вони могли рушити в дальшу дорогу. Та скоро сотника знову схопили корчі.

— Робіть що хочете, хоч і покиньте мене тут, але я далі не піду, — сказав він схопившись обидвома руками за живіт.

— Залишити вас самого тут я не можу, але що з вами зробити! Хоч би зійти до отого ліску, що над шляхом, а там, може, знайдеться добра душа що допоможе нам, — клопотався о. Ігор.

Та сотник власними силами не міг йти. Треба було його нести. Не надумуючись довго, о. Ігор узяв сотника на плечі, як колись в пласті вчили робити, і поніс полями в напрямі лісу. Сотник був сухий, як „патик“, як він сам казав про себе, але поки о. Ігор доніс його до ліску, таки добре втомився. Під лісом, побачили картопляне поле, тому о. Ігор почав порпати руками і випорпав картоплю, зараз розвів

вогонь з сухого ріща і почав пекти картоплю. При вогні сотник трохи розігрівся й повеселішав, а печена картопля dokonala чуда. Болі припинилися і сотник виявив охоту йти даліше. Набравши печеної картоплі повні кишені, рушили в дорогу.

В околицях Володави зауважили знову сліди війни. В рові лежало перевернене німецьке панцерне авто-танкетка, а там на березі видно було дві свіжі могили з маленькими хрестами й німецькими шоломами. А онтам трохи даліше лежали польські танки — дивні й смішні, неначе машини до втолочування каміння на дорозі, старомодні чудовища, яких уживали ще в першій світовій війні... старі дінозаври... Цікаво було як їх можна було вживати проти німецьких танків-кольосів, які ми бачили коло Кобриня?

Цього дня подорожні, прямуєчи до Холму, мали більше щастя. Їм кілька разів трапилася нагода підіхати трохи з людьми, що верталися додому з „форшпанів“.

Переходячи селами, вони не зауважили ані одної української церкви. Всі були поруйновані поляками. В одному селі залишилася лише захристія. Підійшовши ближче, подорожні остовпіли з дива, — хтось в захристії зробив собі стайню для безрог.

З розмови з селянами мандрівники довідалися, що то місцевий учитель-поляк зробив собі з захристії хлів, але його вже нема, втік. Селяни дуже глибоко відчували кривду, яку їм заподіяли поляки валенням церков, проте до костела не ходили, як того сподівалися ті, що наказували валити церкви. А будувати нову не бралися, бо як казали, нема кому. Одні старі, другі на війні, а молодь впала в сіті комунізму і каже, що їй ні церкви, ні Бога не треба і якби був Бог, то не дозволив би валити церков. До них з Холму приходить якийсь чоловік і каже, що людям ніякої користи не буде по смерті в раю, коли на землі треба так бідувати. Це був, очевидно,

якийсь комуністичний агент, що підготовляв села для большевиків.

В дорозі до Холму подорожні не раз заходили до хати, але подекуди їх приймали з підозрінням і недовірям. А коли вони казали, що вони українці, політичні в'язні, то нерідко з них просто насміхалися. Їх зовнішній вигляд — одяг, заріст, робили їх схожими радше на волоцюг ніж на політичних в'язнів. Отець Ігор впав на думку, що вони могли б себе подавати за змобілізованих селян, яких взяли до війська, але не дали мундурів, і тепер ті немундоровані вояки верталися додому. Їх було повно подорожі.

Сотникові подобалася ця думка, і він зараз же в найближчому селі почав улавати мобілізованого немундурованого:

— Доброго дня, пане господарю.

— Доброго дня. Що скажете добрі люди? — питає господар.

— Йдемо додому. Ми змобілізовані, але неумундуровані... Йдемо до Грубешова й хочемо їсти, — говорив не заїкнувшись.

Господар подумав, може згадав сина, або когось з родини, що пішов на війну, і запросив до хати. Господиня принесла молока і хліба, а сотникові аж очі засвітилися. Попиваючи молоко він почав оповідати про страшні бої з німцями коло Берестя та Кобриня. Оповідання так зворушило господиню, що вона дала їм ще пару яєць надорогу.

— Чому ви, сотнику, оповідали такі дивні історії?

— А як же з такими „калакутами“ поступати? В хаті висить образ св. Миколи, жінка називається Явдоха, а він говорить по-польськи? Це ж українці, але їх душа скриплена... Я говорив на те, щоб щось від них дістати. Це їм справило приємність, ви ж бачили вислід.

— Як би ви були заговорили до них по-українськи...

... то було б те саме, що в попередньому селі. Вони готові уважати нас за шпигунів. Польська окупація за двадцять літ зробила велике спустошення на Холмщині й Підляшші. Направити це могла б лише власна держава, якби постала ще за життя старшої генерації, але коли прийде нова окупація, то все пропаде. Для повного заламання тієї генерації поляки зруйнували церкви, щоб нічого не нагадувало молодим людям чий це землі.

Справді чортівський плян...

— Ще якби духівництво стояло на висоті завдання, то Церква і українство могли б ще довго існувати в катакомбах, очікуючи кращих часів, але свідомих духовників в'арештовано, а залишилися москвофіли, або зовсім національно несвідомі, які не могли встоятись під напором і переслідуванням поліції.

— Бачите, сотнику, тут стало ясно, яку роль в житті нашого народу відіграє церква. Не стало церкви, пропадає нарід.

По довгій мандрівці наші подорожні дійшли нарешті до останнього села перед Холмом. Там був великий рух, крутилося багато молодих людей у військових уніформах та цивільних одягах. Добившись до солтиса, наші „зобілізовані, але неумундуровані“, одержали хату на нічліг, де вже було повно нічліжан, тому вони примістилися біля порога на соломі. З розмов нічліжан виходило, що в Холмі є ще багато польського війська під командою полк. Коца, який думає ще вдарити на німців і пробитися в люблинські ліси, де має бути зорганізована партизанська база.

Справа зачинала бути гаряча, бо від польських партизан не можна було сподіватися кращого трактування як від таборової поліції. Обидва постановили раненько вибиратися в дорогу.

15. З ХОЛМУ ДО СОКАЛЯ

Сонце піднялося вже досить високо і розігнало важку мряку, як о. Ігор пустився з сотником у дальшу дорогу в напрямі Холму. По кількох годинах мандрівки побачили перед собою гарне, замаєне зеленню горбкувате місто. Це був Холм. На одному, найвищому, горбку стояла чудова церква.

Ви знаєте, що це за церква сотнику?

— Знаю, читав десь, її збудував ще король Данило.

— О, ні, її збудували ОО. Васильяни, але на фундаментах Данилової церкви. Недалеко від неї стояла колись, як подає літопис, вартова баншта, яку збудував король Данило в 1237 р.

— Але ж Данило збудував тут не одну церкву, а більше.

— О, так, він збудував кілька церков. Одна з них, св. Івана Золотоустого, була архитвором української архітектури на той час. Потім ще була церква св. Тройці, Пресвятої Богородиці й Косми й Дам'яна.

— І всі вони погоріли . . .

— Так. Коли в Холмі вибух 1255 р. пожар, то його видно було аж у Львові, як каже літопис. Але цікаво, що літопис згадує про спровадження „німців і ляхів“ до Холму, а це значило б, що передтим поляків тут зовсім не було, коли їх треба було спроваджувати.

— Еге ж, так! І от що ті поляки зробили із славної й улюбленої Данилової Холмщини. Руйнування церков, це

тільки намагання затерти останні сліди українства на цих землях.

— Крутими шляхами йшла наша історія на цих землях. Вже геть пізніше московський цар передав збудовану Отцями Васильянами церкву православним, а потім поляки відібрали і зробили собі з церкви костел.

— І при тому викинули кости Данилові та його наслідників і наших владик, які за старою традицією були тут поховані.

— Так, щоб ніхто з нащадків не знав „хто вони й чії діти“, як казав Шевченко.

— Справжня „культура“!

— Сьогодні Холм вже не Холм, а Хелм, місто поляків і, як ви кажете, „калакутів“, що відреклися українства... Та колеса історії ще повернуться на цій землі в нашу сторону...

Мандруючи вулицями Холму, подорожні завважили масу польського війська. Це частина полк. Коца, як казали нічліжани. В касарнях серед міста було повно коней, що стояли готові до дороги. Численна піхота патрулювала ціле місто.

— Це вже не військо, а розбитки, нездібні до фронтового бою, — казав сотник. — Нам краще їх виминути, бо в нас нема ніяких документів. Ще нас возьмуть за шпигунів і буде клопіт, за це неважко в такій ситуації.

На краю міста сіли відпочати під жидівською крамницею, що притулилася до високого муру лічниці. На дорозі задержалася велика валка військових возів, наладованих всяким добром, готова до відїзду. Та від сторони Грубешова примчався на спіненому коні гонець і здержав валку. Щось він говорив до командира і зараз між вояками скинився великий рух. Вони зайняли бойову поставу.

— Готова бути коломийка, сказав сотник. Краще сховаймося на подвір'ю. Бачите який рух між вояками по дру-

тому боці дороги? Ось, вони спрямовують свої кріси в сторону Грубешова . . .

— Сотнику, чуєте шум моторів?

— Це, мабуть, літаки або навіть панцері . . .

За кілька хвилин надїхало кільканадцять танків, на яких видніла червона зірка. Це були большевики. Одначе до них зразу ніхто на стріляв. Тільки згодом з польського боку почали стріляти до советських танків з крісів.

Завваживши підозрілий рух в лісі, кілька большевицьких танків заїхало на поляну під лісом і відкрили вогонь з кулеметів і гармат. Подорожні притулилися до стіни, кулі ж свистали як злющі оси. Саме в тій хвилині дорогу перебігло двох бувших в'язнів і вбігло на подвір'я. Це були знайомі сотникові. Стрілянина не вгавала. З дороги чути іржання і стогін коней, яких поцілили большевицькі кулі, призначені для польських вояків. Перед самою брамою стояла підвода з дуже гарними кіньми, що, нащуривши вуха, гребли ногами й хропіли. В'язням стало жаль отих коней і вони, отворивши браму, скоро вибігли на дорогу й привели на подвір'я коні разом з возом. Бій тривав з годину, а потім все затихло.

— Панове, — сказав сотник, — всі вояки по-геройськи повтікали, бо невидно ані одного трупа, тому я на основі „воєнного закону“ конфіскую підводу для нас, бо вона й так попаде в большевицький полон.

— Наперед перегляньмо, що там в отих „чемойдах“, — сказав Слимак, що прилучився був до в'язнів під час бою. — Ми й так свої речі залишили в Березі.

— Зовсім справедливо, — сказав сотник жартом, — ми кращі вояки, бо не втекли з подвір'я, отже здобули все, що на возі.

В валізах було повно туалетних речей, включно з французькою перфумою. Це нам непотрібне, але тютюн, рукавиці, бритви, тощо нам пригодяться. Найбільшим здобутком

була пушка з прасованим салом і кілька хлібів. Все це розділено по рівній частині.

— Тепер, панове, — казав сотник, — їдьте самі і нагодуйте коней, бо нас жеде ще довга дорога. Увесь вантаж скинемо і замінємо в жида за капелюх. Жид прийняв пропозицію дуже радо, та ще й мішок вівса додав для коней. Сотника „іменували“ фірманом, бо він і виглядом і мовою найкраще до того надавався. І зараз мандрівники примістилися на возі й підвода рушила.

Вид побоєвища був жахливий. В ровах лежало повно людських трупів, військових і цивільних. В одному місці лежав вбитий поліцай, що скулився коло свого ровера. Чи це не один з Берези? Хто знає! Божий суд справедливий.

На дорозі повно людських і кінських трупів. Цікаво, що бій був такий короткий, але стільки трупів впало! Так закінчився польський бій у Холмі. Мабуть і на інших фронтах таке саме.

— Таке саме всюди, — сказав один з тих, що прилучилися до товариства. — Нашим капітаном був незлий чоловік з-під Варшави. Як большевики вирушили на Польщу, ми були в лісі коло Берестя. Капітан наказав зробити збірку сотні і спалити архів, а до нас сказав таку промову: „Хлопці, Польща горить. Знаєте чому? За те, що мала дурний уряд. За те, що переслідувала своїх громадян: українців, німців, білорусинів і навіть жидів. І найсильніший „бик“ (віл) головою муру не проб'є. Оті щурі з міністерств уже давно потікали закордон. Навіть сам начальний, а нас залишили самих. Я передаю команду сотні шефові, бо не хочу бачити кінця“. Після того витягнув свого револьвера й вистрілив собі два рази в голову й упав мертвий коло вогню, в якому горів архів. На вояків це зробило велике враження.

— Мудрий поляк по шкоді, — додав сотник.

— Не говоріть так про мертву людину, не пасує. Не всі такі поляки, як оті в Березі, там були самі „вибранці“.

— А старости? А вийти? А поліцаї? А солтиси? Кращі були? А вояки під час пацифікації? — нервувався сотник. — Війна — не пацифікація! Бачите полонених, що їх женуть большевики попри нас? Не видно в них тієї задиркуватости, що під час пацифікації, в часі погромів цивільного населення.

— Ці не були; там були кінні полки . . .

— Яка ж різниця?

Подорозі стрінули поворотці ще одного б. в'язня з Берези. Це був знайомий о. Ігоря, з його села. Отець Ігор утішився як рідним. Для нього знайшлося ще місце на возі.

Випередивши довгі колони полонених, сотник натиснув на коні, і поворотці ще тієї ночі переїхали Грубешів і спрямувалися на Сокаль, де треба було переїхати Буг, бо моста в тій околиці не було.

В невеличкому містечку Крилові почало на світ благословлятися. Підвода задержалася напроти гарної колись церкви, збудованої з жовтої цегли. Всі бані були зруйновані, осталися лише стіни. Церква була недавно збудована, може навіть в часах польської окупації. Поляки вже не мали часу зруйнувати її дорешти.

Недалеко від Крилова в селі Голуб'є подорожні побачили дивний образ — одноповерховий будинок з великим написом „Дом Стшельца“. Справа не в тому, що там був такий дім, бо вони всюди були, тільки в тому, що стіни його були збудовані з грубих дерев'яних дилів, на яких були малюнки святих у візантійському стилі. Голови святих були подекуди перевернені вниз. Оце була робота польських культуроносців на „кресах всходніх“. Завалили церкву, а з матеріалу збудували „дом стшельца“. Замість заохотити громадян будувати церкви, вони їх руйнували й будували доми розпусти,

розсадники деморалізації по наших селах, гнізда польського шовінізму.

— Як сумно дивиться Христос й Пречиста, переверни догори ногами. Це дикунство! Важко повірити, що такі рідяться в християнській державі, — обурювався Мико

Незабаром подорожні в'їхали на Забужанську землю, що вже належала до сокальського повіту. Тут в кожній селі видно було церкву, і люди були веселіші й привітні. Зразу можна було пізнати, що ці землі лежали поза т. зв. Сокальським кордоном. Подорожні минули гарне село Хороб і зближалися до Бугу. Подорожі розпитували людей, можна переправитися через річку і довідалися, що поблизу є большевицька застава від сторони Сокаля, а німецькому боці ще немає нікого.

А пускають через міст?

— Залежить коли й кого, але радше пропускають свій бік, як звідти сюди.

Поворотці боялися, що вартові можуть відібрати їм пашпарт, але не було ради, мусіли їхати через міст. При самому кінці моста завважили большевицьку варту. При розлозі вогні грілися червоноармійці.

Стої! Хто їде? - - крикнув вартовий.

-- Свої, — відповів сотник по-московськи.

- Хто свої?

--- Робітники з Західної України. Вертаємось додому від копання окопів.

— Звідки їдете й куди? - - запитав один із червоноармійців, але вже українською мовою.

-- Їдемо з Грубешова до Радехова, — сказав сотник.

Вартовий обійшов кругом воза, засунув руку в солом'яний мішок і нема зброї.

--- Заждіть хвилину!

— Ступай додому! — почувся інший голос від багаття. Це, мабуть, старшина дозволяв їхати.

— Слава Тобі, Господи! — втішився сотник і скоро рушив в дорогу.

—— Виглядає, що ті большевики не такі вже злі люди, як про них говорять, — відізався Микола. — І добре говорять по-українськи.

— Не кажи гоп, поки не перескочив, — сказав сотник. — Побачимо, що буде далі і чи те саме будеш говорити по двох-трьох місяцях. Я большевиків добре знаю.

В Сокалі подорожні вступили до батька одного в'язня переказати, що син його здоровий і йде додому. По короткому відпочинку пустилися в дальшу дорогу. Віз знову покотився по пільних дорогах, підскакуючи і залишаючи за собою хмару кур'яви.

По кількох годинах заїхали до одного села, де вступили до дружини іншого в'язня, що жив разом з сотником в одній камері. Жінка дуже здивувалася, побачивши сотника, бо чула, що всю Березу висадили в повітря. Кілька днів тому верталися в'язні з Берези й розказували, що в Березі всі погинули. До хати посходилися люди й були раді, що вістка про Березу неправдива. Дбайлива й гостинна господиня прийняла „невольників“ чим хата багата, а сусідки помагали гостити, як казали, дорогих і рідких гостей „з тамтого світу“.

В хаті найбільш балакучий був Слимак, який розказував про свої подвиги в таборі й по звільненні з нього. Він широко розмахував руками й голосно сміявся, а при тому часто виймав годинника.

- Котра година? — запитав його о. Ігор.

- Третя сполудня, — відповів Слимак, витягнувши годинника з кишені.

Отець Ігор пізнав свій годинник у Слимака. Не хотівши

компромітувати чоловіка з приводу маловажної речі, о. Іг викликав його надвір.

— Пане Слимак, звідки маєте цей годинник?

— Як то звідки? Маю його вже досить давно . . .

— Чи не від часу нашого виходу з Берези? Це мій годинник, пане Слимак, і ще до того пам'ятковий. Мені не йшло про годинник, але про шлюбну обручку, яка була причіплена до ланцюшка. Не хочу, щоб ви мені звертали всі речі, і не були в валізі, але . . .

— Не думайте, що я розбив вашу валізу в магазині. Я шукав своїх речей і випадково знайшов годинник, і лежав на долівці.

— Я не кажу, що ви розбили, але кажу, що це й годинник і дякую вам, що ви його взяли, інакше б я його ніколи не побачив. Дивні речі трапляються у світі: на дев'ять тисяч в'язнів, з яких майже всі втратили свої речі, мої пам'яткові речі віднайшлися, і то ще в таких дивних обставинах . . . Хто б то подумав, що ці речі мала при собі людина яка серед граду куль прилучилася до нас у Холмі і кілька днів їхала зі мною „сconfіскованою“ підводою! Чи не є це дивна пригода?

— Дійсно дивна. Тоді в Холмі мене тягнула якась непереможна сила до вас на жидівське подвір'я, хоч по моїй стороні можна було сховатися вигідніше й безпечніше. На який випадок не майте до мене жалю . . .

— Навпаки, я вам дуже вдячний за цю прислугу . . .

В цьому селі дороги в'язнів розходилися. Всі погодилися на тому, що коні забере той, хто має найдовшу дорогу, і приїхавши додому має віддати їх тим, у кого військова влада забрала коні.

Дня 26-го вересня 1939 року пізно вночі три людські постаті, шкутильгаючи й підпираючись палицями, зближалися до села, де жив сотник. Ставши ногою на своєму і

двір'ю, він припав лицем до землі і став її цілувати з радості.

Отець Ігор і Микола пішли до приходського дому, де жив парох, о. Кулима, знайомий і приятель о. Ігора.

— Слава Ісусу Христу! — привітався о. Ігор. — Прийдемо нас наніч? — запитав о. Кулиму.

— Наніч? А ви хто такі? — допитувався здивований о. Кулима.

— Хто знаєш? Я, Ігор... Нам'ятаєш зі Львова? Тепер їду з Берези...

— То це ти? — крикнув здивований о. Кулима. — Хто б подумав, що під постаттю отого старця з бородою криється той веселий і здоровий колись Ігор... Добре тобі догодили в Березі... Але їх Бог уже за всіх вас покарав...

— Так трагічно справи не треба брати... мною не журися, я за кілька днів прийду до себе.

Отець Ігор не міг спати тієї ночі, його пекли рани на стопах і біль у пахах та тривожили невеселі думки... приходило важке життя в нових умовах.

Коли стало розвиднюватися, о. Ігор збудив Миколу, щоб послужив йому до Богослужби, бо того дня було велике свято — Воздвиження Чесного Хреста. Отець Ігор хотів подякувати Господеві за рятунок та просити дару мудрости й витривалости в нових обставинах.

„... І увійшов знову (Пилат) на підвищення та промовив до Ісуса: звідки ти; Ісус же не відповів йому нічого. І сказав йому Пилат: Мені не відповідаєш; чи не знаєш, що я маю власть розп'яти й увільнити тебе; Ісус же відповів: Не маєш жадної власти наді мною, що не була б тобі дана згори (від Бога)... “

Отець Ігор якось інакше розумів ці слова св. Євангелії, як давніше... Божественний Учитель цими словами навчав усіх малодушних, таких як я, — думав о. Ігор, — що на світі все діється за Божим пляном... Пилатові здавалося, що він

має власть над життям і смертю Христа, та він був лише оруддям у Божих руках. Потвердженням засуду смерти і розп'яття Христа була довершена Жертва Нового Завіту, що отворила небо та привела туди мільйони праведних душ, які терпіли й терптимуть за Христа і Його Євангельську Правду. Жертва усіх, що терпіли в Березі, також була потрібна для духового очищення. Хто перебув цей чистильний огонь, ніколи не буде сумніватися у справедливість Божого Провидіння.

Розвал польської держави, просяклої у своїй верхівці релігійною байдужістю і безвірством, які спричинили руйнування Божих храмів і варварське знущання над невинними людьми, був доказом, як консеквентно діє Божа справедливість... Чи в нас, українців, немає такого безвірства? Тому такого очищення і нам було потрібно, щоб загартувати наш нарід на важкі хвилини, які йому доведеться переживати під тотально безбожним режимом. Усе діється на світі за Божим пляном, — роздумував о. Ігор, — нам треба приготувитися на найважчі удари долі. Бог карає грішні діла нечестивих, а своїм людям дасть силу витривати в доброму до самого кінця.

Св. Літургія скріпила о. Ігоря на дусі, і він відчув радість життя, що майже фізично розходилася по його тілі. Він вернувся з церкви наче новою людиною. Отець Михайло зразу не помітив і був дуже радий. Він повідомив о. Ігоря, що замовив для нього підводу з найкращими кіньми польського дідича...

— Невже? А дідич погодився?

— Дідича вже нема, але його й так ніхто не питав би.

— Це вже нові порядки?

— Большевики знайшли старого дідича в палаті. Вони не знущалися над ним, мабуть, з уваги на його старий вік. Натомість казали привести найстаршого коня в дворі, що

від непам'ятних часів возив у бочці воду до кухні. На цю бочку посадили дідича, дали в руку батіг і сказали:

— Старик, поганяй! І не вертайся сюди, бо . . . — і тут показали рукою на шию. Тільки його й бачили в селі. Отже в нас уже нема дідича, а майном заряджує голова ревкому.

— Дивне перевернення соціальної драбини.

По сніданні під самі двері приходського дому заїхав довгий драбинястий віз, з великим солом'яним сидженням, запряжений у пару расових карих коней.

— Сердечно дякуємо за щирі гостину. До побачення!

— З Богом! — сказав о. Михайло.

Рвучко рушили коні, везучи цим разом не дідича, а українських в'язнів, що верталися з Берези Картузької до рідного села і своїх родин, які з великою тривогою очікували їх повороту.

16. ЗНОВУ В РІДНИХ ПОРОГАХ

По арештуванні о. Ігора парафія залишилася без душпастиря, і люди важко відчували відсутність священика в селі, тимбільше, що надходили нові події, яких вони часто не могли правильно оцінити. Це почування безрадности й осамітнення ще збільшилося, коли в найближчу неділю мовчали церковні дзвони, бо духовна влада ще не назначила заступника. Проте, всі люди посходилися до церкви, немов на мовчазний похорон. Дяк почав співати побожні пісні, люди ж відмовляли молитви в наміренні щасливого повороту свого душпастиря.

Свою любов і прив'язання до свого душпастиря вони перелляли на його родину й відвідували її кожного дня. Приходський дім завжди був повен людей.

— Нам тепер лише їмость осталися, — казали люди, — тому їмость мусять нам заступити „єгомостя“.

— Не журіться, — потішала їх „їмость“, — усьому буває кінець і отець скоро вернеться, і ваші сини й чоловіки теж вернуться до вас. Тільки молімся до Пречистої Діви...

Бог би з вас говорив, „їмоствуню“.

Така була вона перед людьми, але опинившись у своїй кімнаті, вона клякала перед образом Пречистої і цілими годинами гаряче молилася. Кожного вечора, коли надворі зовсім стемнілося, вона виходила з дітьми під церкву і просила Евхаристійного Христа за щасливий і скорий поворот о. Ігора.

— Мамо, чому тата нема так довго? — допитувалися діти.

— Він поїхав далеко... до міста. Моліться щиро до „Бозі“, щоб тато скоро вернувся.

— А чого мама так плаче? — допитувалася найстарша доня. — Мама ніколи не плакала, як тато їхав до міста?

— Бо це місто дуже далеко, а тепер війна, всюди стріляють. Тато може дарунки погубити подорожі.

— То ми будемо молитися...

Вона кілька разів пробувала довідатися, куди вивезли о. Ігора, але поліція збувала її іронічними заввагами.

— Не побивайтеся так дуже, „ксьондз“ поїхав у безпечне місце. Там йому краще поводитися, як вам дома. Це для нього відпочинок.

— Чи можна писати до нього?

— Писати? Пощо писати? Ждіть, аж він подасть вам адресу, бо ми й самі не знаємо, куди він поїхав.

Такими відповідями її збували. Вже третій тиждень минає, а вістки жадної немає, немов камінь у воду. Вона перестала ходити до „власть імущих“. Бо й чого? Це ж вороги. Від людей довідалася, що всіх арештованих повезли до Берези.

В четвертому тижні парафіяни стали ще частіше навідуватися на приходство та були ще ніжніші до „їмості“ і дітей. Це збудило в неї якесь підозріння.

— Слухайте, Теодоре, — запитала раз поважного парафіянина, знаного зі своєї правдомовности. — Чули ви що про долю в'язнів у Березі?

— Ні, нічого, — відповів Теодор. — Але не журіться, „їмосьть“, Бог покарає ляхів за вашу кривду, за такий ганебний учинок...

— Який учинок? Що сталося? Чому нічого мені не кажете?

— Та що тут казати! Щось там люди розказують, ніби Березу підмінували, але ніхто нічого докладно не знає... Але не журіться, якось воно буде, не загинете з дітьми між добрими людьми...

— Підмінували Березу? Чому ж мені ніхто нічого не казав? Як? Коли? Хто казав? Хто бачив?

— Кілька днів тому йшли в'язні з Берези, але ті, що вже давно там сиділи. Їх випустили, а політичних залишили. Вони казали, що самі бачили, як підміновували табір.

Та „їмость“ уже даліше не слухала. Немов грім з ясного неба, ця вістка спараліжувала її думки. Вбили... загинув, а вони казали, що він у безпечному місці. Тепер розумію їх лукаві усмішки. Вона втратила всяку віру в людську доброту. Від тоді ніхто не бачив усмішки на її лиці.

Її огортала безнадійність і розпач. Але сильна віра в Бога та безмежне довір'я до Його справедливості спонукували до ще ширіших молитов, як не за живого, то за мертвого. На дні душі тліла ще іскорка надії... Чимало люди говорять про всякі речі, та все нерозумно показується звичайною видумкою. Адже немає живого свідка, що сам бачив, як табір вилітав у повітря... Зрештою, вона пильно слухала радія кожного дня, чи не подали б німці, чи большевики вістки про масовий злочин. Так, напевно падали б, як би це була правда. Остання думка стала для неї дошкою рятунку. „Віра християнина, завбільшки гірничного зерна, може перенести гору з одного місця в друге“, думала собі. „Чи можливо, щоб наша сильна віра і наші молитви були невислухані?“ „Ні, я таки буду надіятися й буду ждати“.

Так минали довгі-довгі дні, наче роки, дні нервового очікування. Аж одного дня загуркотів віз на подвір'ю.

— Господи, невже приїхав?

Виглянула крізь вікно. Ні, це парафіяни її кличуть на подвір'я.

— Їмость, — казав начальник громади, — у вас забрали коні й віз. Ми вам привели все назад. Польське військо залишило.

Коні? Віз? Все це їй не цікавило, та все таки подякувала за щире серце й пам'ять.

Навіть поява большевиків у селі не зробила на неї враження. Що їй большевики? Мабуть, не кращі від поляків. Вони, напевно, гірші, стільки вона про них чула.

Надійшов день Воздвиження Чесного Хреста. Сусідній парох приїхав із св. Літургією. Божий храм наповнився димом кадила й запахом пахучих васильків. Виносили Чесний Хрест. Дружина о. Ігоря цілу св. Літургію клячала й молилася за щасливий поворот свого чоловіка.

* *

Тимчасом о. Ігор з Миколою зближалися додому. Ось, уже знайомі дороги. Здавалося, кожна деревина, кожний закрут, кожна хата, такі близькі й рідні. Сонце вже давно зайшло. На села й поля сходила мряка, але небо було зоряне, рідне, українське небо. Ці зорі, ті самі, що їх він бачив по дорозі до Берези, але ті були сумні, а ці веселі, блимають радісно, немов вітають його в рідних сторонах . . .

— Дякую Тобі, Господи, — молився о. Ігор у душі, — що Ти призначив найкраще місце на своїй землі для мого народу. Дай йому, Господи, сильну віру, велике завзяття і витривалість, щоб він, як інші вільні народи, зажив вільно на своїй рідній землі.

Якесь дивне тепло розходилося по його тілі, йшло просто з серця. Чи є на світі інший нарід, побожніший, як український? Чи є де інший нарід, щоб так ніжно й безмежно любив свою землю, як наш нарід? Любов і прив'язання до неї нераз були причиною його терпінь, але вона дає йому силу зносити все, навіть неволю, і ніхто не вирве з його серця

любови до неї, хіба разом з ним . . . Впродовж тисячеліть він був, є і довгі тисячеліття залишиться правдивим господарем своєї землі. Що наїзтники? Вони вже в першій небезпеці із страхом її покидають . . . а він, наш нарід, на руїнах будує нове життя. Де ділася Австрія? Німці? Поляки? Всі зникли. Большевики? І вони пропадуть, як і їх попередники. Їх ім'ям українські матері страшитимуть своїх дітей, але тільки вдень, бо лихого імени не можна згадувати проти ночі, щоб лихий сон не наводило . . .

— Що це, — спитав у Миколи.

— Це вже гребля і став.

— То ми вже доїздимо до Поляннич?

— О, так, ще трохи — сказав весело Микола.

— Цікаво, як там наші дома . . .

— Напевно ждуть . . .

Ще кілька закрутів, один горбок, і підвода задержується біля Миколиної хати, а згодом біля брами приходського дому.

— Сердечно дякую вам за труд, — сказав о. Ігор до візника. Не гнівайтесь, що не можу вам тепер чим-будь віддячитися . . .

— Щасливої дороги! Хай вас Бог провадить додому . . .

Приходство огорожене високим плотом, за яким чути сильне брехання трьох вовчурів. Це любимці о. Ігора, він їх сам виPLEкав. Вони злющі, бо в день замкнені й не знають нікого, крім хатніх людей.

На о. Ігора знаходить ляк. Що буде, як не пізнають? Адже о. Михайло його не пізнав. Доведеться ждати надворі до ранку. Він стоїть перед брамою й вагається — йти чи не йти? Але рішається йти. Поволі відчиняє браму, наче злодій.

В хаті темно. Мабуть, уже добре співночі. Всі сплять. Він підходить під вікно кухні та легенько стукає в шибу.

— Хто там? — це голос вірної господині.

- Відчиніть, це я.

Минає кілька хвилин. Нарешті скриплять двері й на порозі показується висока постать господині. Змірявши подорожного, що стояв під дверима, знехотя запитала:

— Вам чого?

Може приймете мене наніч . . . Я змучений, голодний . . . йду з далекої дороги . . .

Я тут не господиня, мушу пані запитати.

Катерино! Не пізнаєте мене?

— Ой, Господи! Та це єгомосць, а я не пізнала. Собаки, видно, мудріші від мене, -- бідкалася стара Катерина.

-- Уважайте, не говоріть голосно, щоб нікого не розбудити.

Та пересторога не допомогла. Заки о. Ігор увійшов до кухні, Катерина вже побігла до спальні.

- - Їмость, їмость! Вставайте! Знаєте, хто прийшов?

- - Хто ж міг би тепер прийти?

- Єгомосць приїхали, вставайте!

За хвилину на порозі появилася постать дружини. Вона стала наче мармурова статуя з розпущеними косами й опущеними руками . . . Минає одна-друга прикра хвилина . . .

- А вони що з тобою зробили? - врешті вимовила, і спазматично заридала.

- - Чи, справді, я так нещасно виглядаю? - питав питав о. Ігор, коли дружина успокоїлася.

- Подивися в дзеркало, — сказала.

І справді перед дзеркалом стояв старець з бородою, на лиці жовта шкіра й самі кості, уста спалені гарячкою, цілий обдертий, брудний . . . Важкий і тернистий шлях. Але він уже пройдений. Тепер простягається другий. Господь знає, який буде цей новий, але він буде інший, не той самий . . . Хай Господь охоронить . . .

В дитячій кімнаті спали усміхнені лица. Отець Ігор по-

цілував їх і клякнувши з дружиною перед образом Пречистої, дякував за Її опіку й поміч . . . Цим разом Вона охоронила оті малята перед важкою сирітською долею.

„Господи, мій Господи, хай прославлене буде Твоє Ім'я по всій землі, а слава Твоя на небесах!

Уста дітей і немовлят благословитимуть Тебе, бо Ти замкнув уста нечестивих . . .“
